

Тетяна Заболотна,

к.і.н.,

н.с. відділу історії України періоду Другої світової війни,

Інститут історії України НАН України (Київ)

Україна, zabten@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

СИСТЕМА РАДЯНСЬКОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЕВАКУАЦІЯ, РЕЕВАКУАЦІЯ, ВІДБУДОВА

Ідеться про особливості функціонування закладів вищої освіти в роки Другої світової війни. Актуальності цій темі надає російсько-українська війна 2022 р., від якої непоправних втрат зазнає соціальна інфраструктура України, в тому числі заклади вищої освіти. **Мета статті** полягає в аналізі особливостей евакуації та реевакуації українських вишів, з'ясуванні змін, якими позначився навчальний процес у вищій школі у зв'язку з німецько-радянською війною. **Методологічним підґрунтям** стала історія повсякденності та антропологія, інструментарій яких дозволяє реконструювати способи виживання педагогічних колективів у межах їхніх вишів та в окремих випадках поза ними. Складні умови війни спричинили трансформацію не лише структур освітніх закладів, а й власне навчального процесу. **Наукова новизна.** Функціонування українських вишів упродовж Другої світової війни вперше проаналізовано комплексно. Евакуація освітніх закладів розглядалася побіжно, оскільки її характер не вкладався у прийнятні радянські героїчні сторінки війни, загалом її можна визначити як провальну, і навіть злочинну. За межами статті залишилася діяльність вишів у роки нацистської окупації, оскільки передбачає розкриття освітньої системи в іншому ідеологічному полі. Подальші наукові пошуки варто зосередити на всебічному аналізі повсякденних умов буття педагогічних працівників та студентів в евакуації, так як це вплинуло на навчальний процес і наукову діяльність. **Висновки.** У роки Другої світової війни була проведена величезна робота з евакуації та реевакуації навчальних закладів вищої школи. Налагодження навчального процесу за місяцями нового базування тривало доволі повільно через проблеми матеріального характеру (відсутність належних приміщень, обладнання, навчальної та наукової літератури), так і труднощі з контингентом студентів та викладачів. Поширення набула практика об'єднання однопрофільних вишів. Через динаміку лінію фронту частина навчальних закладів вимушено змінювала місце перебування кілька разів, при цьому не всі викладачі й студенти витримували тяготи таких поневірянь і добиралися до кінцевого пункту призначення, суттєвих втрат зазнавала матеріальна база освітніх установ. Однак з часом окремі евакуйовані з України виші налагодили

не лише навчання, а й розпочали наукову діяльність, спрямовану на допомогу фронту, економіці й сільському господарству. Викладачі та студенти долучалися до громадських ініціатив з допомоги фронту, збирання сільськогосподарського врожаю, праці на підприємствах оборонної промисловості, чергувань у шпиталях тощо. Як тільки почалося вигнання ворога з території України, відбулося поступове повернення вишів з евакуації. Матеріально-технічна та навчально-методична база вищих навчальних закладів потребувала значних фінансових вливань, відновлювальних та ремонтних робіт. Матеріально-побутове становище викладачів і студентів було складним, особливо це стосувалося продовольчого та житлового питання. Радянський уряд важливу роль приділяв політико-ідеологічному впливу на формування свідомості вишівської молоді та викладацьких кадрів.

Ключові слова: вища освіта, інститут, університет, евакуація, реевакуація, відбудова, Друга світова війна.

Війна впливає на всі суспільні процеси та явища. Не стала винятком у цьому сенсі й система освіти. У цій розвідці ми розглянемо стан закладів вищої освіти у переддень німецько-радянської війни, на її початку, особливості евакуації та реевакуації навчальних закладів.

На превеликий жаль, українському народу довелося знову відчувати на собі війну й всі жахіття, що з нею пов'язані. Ще з 2014 р. зі Сходу та Криму в інші регіони України були вимушено переміщені вищі навчальні заклади. З лютого 2022 р., після початку повномасштабної російсько-української війни, чимало українських вишів було зруйновано або пошкоджено, частина потрапила під тимчасову окупацію. Міністерство освіти та науки України на своєму офіційному сайті розмістило інформацію про переміщені заклади фахової передвищої та вищої освіти¹, в окремих з них вдалося відновити дистанційне навчання. На скільки добре був організований процес перебазування та розміщення навчальних закладів, скільки викладачів та студентів повернулися до роботи та навчання, покаже час. Що ж до Другої світової війни, то інформація більш доступна до аналізу.

Окремі питання функціонування вищих навчальних закладів упродовж Другої світової війни вже ставали предметом вивчення радянських і вітчизняних істориків², однак комплексна розвідка з цієї проблематики

¹ Фахова передвища, вища освіта. URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/pro-ministerstvo/najposhirenishi-zapitannya-vidpovidi-ta-aktualni-kontakti-mon-pid-chas-voyennogo-stanu/najposhirenishi-zapitannya-vidpovidi/fahova-peredvisha-visha-osvita> (дата звернення: 12.06.2022).

² Граб М. Л. Діяльність Київського університету в роки Другої світової війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Математика. Механіка*. 2011. Вип. 25. С. 56–58; Дедков М. В. Евакуація Запорізького машинобудівного

відсутня. Щодо історії окремих вишів здійснені ґрунтовні дослідження, переважно представлені в вигляді історичних нарисів, які передують характеристиці розвитку того чи іншого інституту з акцентом на сучасний стан його функціонування³.

Система вищої освіти в радянській Україні перебувала постійно в стані реформування. З приходом до влади в Україні більшовиків виші позбавили автономного статусу й підпорядкували їх Народному комісаріату освіти УСРР. У 1920-х роках були ліквідовані університети, замість них функціонували Інститути народної освіти (ІНО). Для забезпечення широкого представництва серед студентів робітничого класу та селян створювалися підготовчі курси для дорослих та робітфаки (робітничі факультети). Зміна економічного курсу у напрямку індустріалізації в 1930-ті роки посилила значення технічної освіти, її зв'язок з виробництвом. Означені тенденції зумовили уніфікацію системи освіти в межах усього СРСР, 1932 р. при ЦВК СРСР був створений Комітет у справах вищої технічної школи, а 1936 р. — при РНК СРСР — Комітет у справах вищої школи. Технічні інститути стали самостійними вузькопрофільними освітніми установами й були передані відповідним господарським об'єднанням і галузевим наркоматам. 1933 р. було відновлено класичні університети, а на базі факультетів соціального виховання ІНО організовано педагогічні виші. Постановою ЦВК та РНК СРСР про прийом у вищі навчальні заклади і технікуми (грудень 1935 р.) були скасовані обмеження для абітурієнтів за соціально-класовою ознакою. Позитивно вплинула на

інституту до Барнаулу: започаткування вищої технічної освіти в Алтайському краї. *Музейний вісник: науково-теоретичний щорічник*. 2013. № 13/2. С. 107–116; Федчиняк А. Організація вищої історичної педагогічної школи України в роки Другої світової війни. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки : зб. наук. пр.* 2020. Вип. 1. С. 104–110.

³ Історія Дніпропетровського національного університету / Голова редкол. М. В. Поляков. 4-те вид., переробл. і доповн. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. 308 с.; *Зеркалов Д. В.* НТУУ «КПІ». Минуле і сьогодення : [Електронне видання]. Монографія. Київ: Основа, 2012. 735 с.; *Круглянский М. Р.* Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны. Москва: Высшая школа, 1976. 314 с.; Луганський національний аграрний університет: історичне вид. / ред. В. Г. Ткаченко. Київ: Логос Україна, 2012. 359 с.; Національний університет «Запорізька політехніка» — 120: Історично-презентаційне видання. Ред. колегія: С. Б. Беліков (голова) та ін. Київ: ТОВ «Логос Київ», 2021. 264 с.; Одеська національна академія харчових технологій / за ред. Б. Єгорова. Одеса: Чорномор'я, 2017. 288 с.; *Цимбал Л. М.* Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943–1945 рр. (До 60-річчя визволення України від німецьких окупантів): Монографія. Миколаїв: МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2004. 168 с.; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького: столітня історія. Колективна монографія / керів. автор. кол. і наук. ред. В. В. Масненко. Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2021. 342 с. та інші.

якість підготовки фахівців та організацію навчального процесу низка урядових рішень 1933–1936 рр., зокрема про відновлення вступних іспитів, відмову від набору абітурієнтів і відряджень-мобілізацій комуністів та комсомольців у виші за соціальною ознакою, відновлення ролі лекції як основної форми навчання, екзаменаційних сесій, семінарських і лабораторних занять, виробничої практики, захисту дипломних робіт тощо. Іспити та заліки визнавалися єдиним критерієм оцінки знань студентів. Встановлювався чіткий навчальний режим, зростало значення професорсько-викладацького складу, особлива увага приділялася підвищенню його наукового рівня. Таким чином, новації охопили весь комплекс питань діяльності вищої школи, починаючи зі вступних іспитів і закінчуючи випуском дипломованих спеціалістів. 29 серпня 1938 р. була ухвалена постанова РНК СРСР «Про вищу заочну освіту», яка упорядкувала прийом абітурієнтів на заочні відділення⁴; підготовку і затвердження навчальних планів та програм; курсову систему організації навчального процесу; обов'язкове очне складання іспитів і заліків; проходження переддипломної практики і виконання дипломного проєкту; надання додаткових відпусток студентам-заочникам, забезпечення необхідною виробничою базою тощо⁵. 5 вересня 1938 р. РНК СРСР затвердила «Типовий Статут вищого навчального закладу», в якому наголошувалося, що одним із завдань вишу є «... організація навчально-методичного процесу, що забезпечує підготовку висококваліфікованих фахівців ... здатних повністю опанувати новітні досягнення науки, використовувати техніку, ... пов'язати теорію з практикою, поєднувати виробничий досвід з наукою»⁶. Зросли витрати на підготовку студентів у вишах. Якщо у 1931 р. на одного студента асигнувалося 983 крб, то в 1940 р. — 4591⁷, тобто в 4,6 разів більше. Упродовж 1930-х років була ухвалена низка законодавчих актів, які регулювали функціонування аспірантури. Так постанова ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах» передбачала зосередження підготовки аспірантів тільки у великих вишах. Термін навчання складав 2–3 роки, залежно від спеціаль-

⁴ Зокрема, було ліквідовано практику неперервного набору учнів на заочні відділення вишів. Встановлювалося, що надалі набір буде здійснюватися один раз на рік, у строки, визначені для стаціонарних відділень.

⁵ Історія Дніпропетровського національного університету... С. 85.

⁶ Типовой устав высшего учебного заведения. Утвержден СНК СССР 5 сентября 1938 г. *Высшая школа: основные постановления, приказы и инструкции*. Москва: Госиздат, 1940. С. 37.

⁷ Вказані витрати на одного студента зростали й надалі й склали в 1942 р. — 3623 крб., 1944 р. — 6675 крб. (*Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны...* С. 126).

ності. Була впорядкована система навчання аспірантів: прикріплення кожного аспіранта до кафедри, встановлення систематичних наукових завдань, індивідуальних навчально-виробничих планів роботи, обов'язкова здача заліків, захист дисертації. Вказані особливості були розвинуті в наступному документі — постанові Раднаркому СРСР від 13 січня 1934 р. «Про підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів». «Положення про аспірантуру» від 31 березня 1939 р. впорядкувало порядок зарахування в аспірантуру, детально викладалися методи навчальної підготовки аспірантів, перераховувалися їхні права та обов'язки. Станом на 1 жовтня 1938 р. у 60 українських вишах, яким було дозволено готувати аспірантів, навчалось 1270 молодих спеціалістів⁸.

Негативно позначилося на здобутті освіти уведення плати за навчання у вищих та середніх освітніх закладах, та зміна порядку призначення стипендії, запроваджені постановою РНК СРСР № 1860 від 2 жовтня 1940 р. Розмір плати склав 400 крб на рік для столичних і 300 крб — для решти вишів. Плата за заочне навчання стягувалася в половинному розмірі. Безкоштовним залишалось навчання у льотних та технічних училищах і вишах Головного управління Цивільного військового флоту при Раднаркомі СРСР, для слухачів військових факультетів вишів, у національних театральних і музичних студіях. Від грошової повинності звільнялися лише найбільш нужденні студенти, інваліди-пенсіонери та їхні діти, за умови високих показників у навчанні. У разі зниження академічної успішності вони одразу ж позбавлялися привілеїв і повинні були вносити кошти на рівні з іншими⁹. Такі новації спричинили відсів студентів через неспроможність останніх оплачувати навчання.

Станом на 1939 р. в УРСР налічувалося 129 вишів, в яких навчалось близько 125 тис. студентів¹⁰. За даними, представленими в «Енциклопедії Українознавства»: «Потреба індустріалізації і збільшення воєнної потужності ССРСР штовхала ... сов[єтський] уряд до збільшення мережі навч[альних] закладів. 1939 р. в УССР було 148 високих шкіл з

⁸ *Круглянский М. Р.* Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 47, 57–59.

⁹ Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических республик. 1940. № 27. С. 910; *Там же.* № 26. С. 969–970; *Там же.* № 31. С. 1049.

¹⁰ *Дзюба О., Шандра В.* Вища освіта в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vyscha_osvita (дата звернення: 24.05.2022).

126 700 студентами»¹¹. Напередодні німецько-радянської війни, в 1940 р. вже налічувалося 166 вишів (127 572 студенти)¹². За іншими даними, система вищої освіти Української РСР станом на 1940/41 навчальний рік (далі — н.р.) нараховувала 173 виші (разом із заочними), у яких освіту здобували 196,8 тис. студентів, та 693 середніх спеціальних навчальних закладів, у яких навчалися 196,2 тис. учнів¹³. Найпрестижніші виші й університети розташовувалися в найбільших містах УРСР: Києві, Дніпропетровську, Львові, Одесі, Харкові та Чернівцях. Станом на 1 січня 1941 р. із загальної кількості працівників різних галузей економіки, які отримали вищу освіту, в УРСР нараховувалося 217,7 тис. осіб¹⁴.

З початком німецько-радянської війни викладачі та студенти були мобілізовані до лав Червоної армії, нерідко добровільно йшли у військкомати, на базі вишів формувалися винищувальні батальйони, загони народного ополчення. Викладачі та студенти висловлювали впевненість у перемозі СРСР у війні, в швидкоплинності останньої, прагнули стати червоноармійцями. Доцент Київського інженерно-будівельного інституту Будніков стверджував: «...Фашисти будуть розгромлені, у цьому не може бути жодних сумнівів»¹⁵. Студент Київського будівельного інституту Житніков був переконаний, що: «...Все населення, як одна людина захищатиме країну»¹⁶. Студент Київського держуніверситету Островський висловлював прагнення йти добровільно на фронт: «...Навіть самому соромно, що без діла містом ходжу, а інші кров проливають. Якщо ще далі не викликатимуть, — сам піду». Його ж підтримував студент того ж закладу Куликовський: «...Сидіти в такий час удома — злочин. Потрібно вирушати на фронт»¹⁷.

У перші дні війни, переважно 22–23 червня в навчальних закладах (наприклад, у Дніпропетровському державному університеті, Вінницькому та Житомирському педагогічних, Чернігівському учительському, Харківському стоматологічному інститутах) відбулися мітинги, на яких

¹¹ Енциклопедія Українознавства. Загальна частина (ЕУ-I). У 3-х т. Гол. ред. В. Кубійович. Мюнхен; Нью-Йорк: Видавництво «Молоде Життя», 1949. Т. 3. С. 943.

¹² Глобенко М. Високі школи. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*: В 11-ти т. Гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Видавництво «Молоде Життя», 1955–1995. Т. 1. 1955. С. 253.

¹³ Высшая школа СССР за 50 лет (1917–1967) / под ред. В. П. Елютина. Москва: Высшая школа, 1967. С. 115.

¹⁴ *Круглянский М. Р.* Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 46.

¹⁵ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. Науково-документальне видання. Київ-Львів: Місіонер, 2003. С. 96.

¹⁶ Там само. С. 96, 97.

¹⁷ Там само. С. 99.

викладачі, співробітники та студенти «засудили віроломний напад фашистської Німеччини»¹⁸.

Сотні вихованців та викладачів Житомирського педагогічного інституту в перші дні війни поповнили лави Червоної армії, записувались у народне ополчення, входили до складу санітарних загонів, винищувальних батальйонів. Останні державні екзамени відбувалися вже під вибухами ворожих бомб¹⁹. У перші дні війни понад 1200 викладачів, студентів та співробітників Білоцерківського сільськогосподарського інституту (БСГІ) одягли військову форму й стали до лав Червоної армії. Група викладачів і студентів у складі 82 чоловік прийняла перший бій у районі Кременчука, після якого живими лишилися тільки 11 осіб. Ті, що перебували в м. Біла Церква, брали участь у зведенні оборонних споруд, ритті протитанкових ровів, стали учасниками винищувальних загонів, формувань протиповітряної оборони²⁰. На фронт відбули 48 викладачів та 500 студентів Харківських хіміко-технологічного (ХХТІ) і механіко-машинобудівного (ХММІ) інститутів. На початку липня 1941 р. викладачі та студенти працювали на оборонних об'єктах, рили шанці, чергували на дахах будинків, захищаючи їх від запалювальних бомб. 900 з них вступили до рот і батальйонів народного ополчення, винищувальних батальйонів. Восени з добровольців-студентів та викладачів ХММІ, ХХТІ, Харківського електротехнічного (ХЕТІ) та інших вишів був сформований батальйон, що був направлений на захист Москви²¹. Загалом понад 2000 вихованців і викладачів Запорізького державного педагогічного інституту (ЗДПІ) пішли на фронт. З початком війни колектив інституту перейшов на суворий режим: будівництво воєнних об'єктів, чергування у шпиталях, збирання врожаю. При цьому навчальний процес не припинявся. В умовах воєнного часу 1203 студенти успішно склали державні іспити, з них у педагогічному інституті — 553, в учительському —

¹⁸ Боровик А. Чернігівський учительський інститут напередодні війни за керівництва Г.І. Носка. *Сіверянський літопис*. 2015. № 5. С. 108–115; Роки важких випробувань (1941–1959). Історичний нарис. [Житомирський державний університет імені Івана Франка]. URL: <https://zu.edu.ua/if5.html>; Історія університету [Вінницький державний (дата звернення: 22.06.2022) педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського]. URL: <https://vspu.edu.ua/index.php?p=history> (дата звернення: 24.06.2022).

¹⁹ Роки важких випробувань (1941–1959). Історичний нарис...

²⁰ Білоцерківський національний аграрний університет — від витоків до сьогодення / за ред. В. М. Власенка. Біла Церква: БНАУ, 2011. С. 25, 28.

²¹ Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» / ред.: А. Гаврилюк, А. В'яла. Київ : Логос Київ, 2017. С. 31.

650 осіб²². У початковий період війни мобілізували 27 викладачів, 16 співробітників і два студента з Харківського сільськогосподарського інституту (ХСІ)²³, 20 викладачів і сотні студентів Вінницького державного педагогічного інституту²⁴, понад 300 викладачів, співробітників і студентів Дніпропетровського гірничого інституту²⁵, близько 100 працівників і студентів Черкаського педінституту²⁶, 280 студентів і співробітників Харківського інженерно-будівельного інституту²⁷, 250 випускників та студентів усіх курсів Харківського автомобільно-шляхового інституту²⁸. Понад 300 юнаків та дівчат — випускників Сталінського медичного інституту після здачі останнього державного іспиту прийшли до райвійськкоматів з проханням відправити їх на фронт²⁹. Незважаючи на початок німецько-радянської війни, перевідні та державні іспити в у Кримському державному медичному інституті ім. Й. Сталіна все таки відбулися. Майже всі випускники — 240 лікарів — були призвані до лав Червоної Армії. Разом із ними на фронт добровольцями пішло багато викладачів. Відбувся достроковий випуск студентів четвертого курсу³⁰.

Натомість, були викладачі та студент, які намагалися уникнути призову, та в такий спосіб не потрапити на фронт. Саме такі особи частіше від інших висловлювали своє справжнє ставлення до радянської влади, а отже й потрапляли в поле зору радянських спецслужб. Спецдонесення останніх стали джерелом інформації про таких осіб. Наприклад, один з керівників Харківського інституту Микола Букрімов казав: «...Ленінград

²² Літопис Запорізького національного університету: [іст.-презентац. вид. / редкол.: М. Фролов (голова) та ін.]. Київ : Логос Київ, 2017. С. 26.

²³ *Сотник А.* Більше 100 років: як утворилися найстаріші виші Полтавщини. URL: <https://suspilne.media/104636-bilse-100-rokiv-ak-utvorilisa-najstarisi-visi-poltavsini/> (дата звернення: 24.05.2022).

²⁴ Історія університету [Вінницький державний педагогічний...]

²⁵ Історія університету [Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»]. URL: https://www.nmu.org.ua/ua/content/about_to/stor_ya_un_versitetu/?print=Y (дата звернення: 24.05.2022).

²⁶ Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького: столітня історія... С. 110.

²⁷ Харківський національний університет радіоелектроніки — 80. URL: <http://www.logos.biz.ua/proj/hnue/019.php> (дата звернення: 12.06.2022).

²⁸ Історія університету [Харківський національний автомобільно-дорожній університет]. URL: <https://www.khadi.kharkov.ua/istorija-universitetu/istorija/> (дата звернення: 11.06.2022).

²⁹ Історія Донецького національного медичного університету. URL: <https://dnmu.edu.ua/istoriya-dnmu/> (дата звернення: 11.06.2022).

³⁰ История Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского в документах и фотографиях / КФУ им. В. И. Вернадского, [А. А. Непомнящий, А. С. Кравчук]. Белгород : Константа, 2018. С. 114.

і Москва вже відрізані один від одного, німці роблять нечувані чудеса у військовій техніці. Полтаву та Кременчук громлять щодня, адже це жидівські гнізда. Москву бомбардують щодня і народ уже не в змозі боротися з німцями. Я в Харкові придивляюся до товаришів по службі, вони ще не воювали, а вже ходять як переможені, вморені, безсилі, морально пригнічені»³¹. Викладач Київського будівельного інституту Павло Корбут зауважував: «Наше становище на фронті сумне... Німці довкола Києва. Настрій в армії поразницький. Ніхто не хоче воювати. Німці будуть у Києві. Радянській владі приходить кінець. Скрізь руйнація, паніка та розвал тилу. Жиди зірвали війну. Вони ж перші посіяли паніку та руйнування. Вони довели країну до катастрофи»³². Викладач Вінницького педагогічного інституту Іван Кривошей сподівався на гарне ставлення окупантів: «Не так німців страшно, як наших: німці все ж таки культурні люди, з ними йдуть і наші українці, поганого нам не зроблять, правильно в усьому розбиратимуться; а наші варвари на все здатні»³³. Студент Київського лісогосподарського інституту, член КП(б)У, у розмові з асистентом того ж навчального закладу відзначав: «Радянська влада, яка гнобила народ 24 роки, закінчує своє існування. Порядки, встановлені німцями на окупованих ними територіях, задовольняють населення, зокрема — задовольняють земельні закони (приватне володіння землею у кількості до 25 га). Жодної небезпеки від німців рядовим комуністам немає»³⁴. Траплялися нарікання на слабкість Червоної армії на її оснащення. Студент Київського держуніверситету Бисовецький зазначав: «...Наша авіація та зенітки не годяться ні до біса. Німці літають спокійно. На кордонах видно теж справи погані, ми не любимо видно давати зведення, коли нам не щастить». Аналогічно висловлювався студент того ж університету Пасечник: «...Я не знаю, навіщо СРСР вплутався у війну з Німеччиною. Важко було нам воювати з Фінляндією, а німці ж набагато сильніші. Нині вже немає продуктів, а що буде потім? Урожай також пропаде. Нещасна ця війна»³⁵. Проте тих, хто наважувався висловлювати свою точку зору швидко виявляли, арештовували і навіть розстрілювали. Ті, кому вдалося уникнути переслідування радянськими спецслужбами, надалі намагалися відмовитися від евакуації, залишалися на території, яка згодом була окупована нацистськими вояками й нерідко йшли на співпрацю з німецько-румунською владою.

³¹ Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст. Документи і матеріали у двох частинах. Ч. 1. Київ: Наукова думка, 2020. С. 334.

³² Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. С. 140.

³³ Там само. С. 142.

³⁴ Там само. С. 176.

³⁵ Там само. С. 95.

Та більшість була більш лояльною до радянської влади, тому вболівала за свою долю та долю своєї батьківщини. Студенти та викладачі навчальних закладів ставали бійцями загонів народного ополчення та винищувальних батальйонів. До їх лав долучився й колектив Уманського учительського інституту, який окрім того брав участь у ритті шанців, зведенні загороджувальних об'єктів, у роботі громадських постів проти-повітряної оборони тощо. Міські школи були перетворені в шпиталі, де теж працювали студенти³⁶. При Одеському інституті інженерів водного транспорт (ОІВТ) було сформовано роту винищувального батальйону. Студенти брали участь у ритті окопів і траншей на підступах до Одеси, у спорудженні барикад на випадок вуличних боїв, працювали в порту, евакуюючи населення, обладнання та культурні цінності. В тяжкі дні оборони Одеси 700 співробітників і студентів ОІВТу записалися в дивізію народного ополчення. В оточеній Одесі, аби врятувати життя поранених червоноармійців і червонофлотців, 234 студенти стали донорами. З-поміж десятків дівчат, які пройшли курси сандружинниць і медичних сестер, частина пішла на передову³⁷. Викладачі, співробітники та студенти Харківського сільськогосподарського інституту увійшли до складу 7-го окремого піхотного винищувального батальйону народного ополчення, станом на 1 серпня 1941 р. понад 700 осіб призовного віку студентів і співробітників цього вишу пішли на фронт³⁸. Так само викладачі і студенти Київського технологічного інституту харчової промисловості ім. А. І. Мікояна взяли участь у формуванні винищувального батальйону, окрім того працювали на спорудженні навколо Києва оборонних укріплень, понад 600 працівників і студентів приєднались до лав армії³⁹. Співробітники та студенти Київського політехнічного інституту (КПІ) вступали в народне ополчення та загони ППХО, брали участь у будівництві оборонних споруд, з студентів-добровольців було організовано молодіжний загін захисників міста⁴⁰.

Ті ж, хто залишився у тилу, в тому числі й студенти, викладачі й співробітники вишів прагнули допомогти фронту. Експериментальні майстерні ХЕТІ перейшли на виробництво електроустаткування для танків.

³⁶ Джагунова О. І. Друга світова війна в дзеркалі спогадів співробітників Уманського учительського інституту. *Гілея: збірник наук.пр.* 2016. Вип. 104 (1). С. 48.

³⁷ Одеський національний морський університет. Історичне вид. Том II. Ред. кол.: Морозова І. В. (голова). Київ: ТОВ «Логос-Україна», 2012. С. 16.

³⁸ Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва. 1816–2006: Нарис. За загал. ред. М. Д. Євтушенко (голов.ред.). Харків: ХНАУ, 2006. С. 25.

³⁹ Історія НУХТ. URL: <https://nuft.edu.ua/istoriya-nuft> (дата звернення: 11.06.2022).

⁴⁰ 1941–1945: Київський індустріальний / політехнічний інститут у час Великої вітчизняної війни. URL: <https://kpi.ua/history-w2> (дата звернення: 14.06.2022).

Учбово-експериментальний завод ХММІ за завданням військового відділу Наркомтяжмаша СРСР організував і освоїв випуск верстатів-автоматів для авіаційної промисловості й низки деталей окремих видів озброєння. Студенти працювали на тракторному, турбогенераторному, станкобудівному й інших заводах⁴¹. Викладачі та студенти Маріупольського металургійного інституту готували креслення деталей автомату ППШ і мінометів, які з перших днів війни став випускати завод ім. Ілліча. Працівники кафедри хімії розробили рецепт виготовлення самозаймистої рідини для боротьби з танками ворога⁴². У лабораторії кафедри хімії Харківського автомобільно-шляхового інституту в той час вже велись пошуки речовин для світломаскувальних цілей, кафедри автомобільного факультету здійснювали розробку ефективних світломаскувальних пристроїв для автомобілів. Колективи навчальних майстерень та лабораторії різання металів виготовляли деталі для гвардійських мінометів «Катюша». Упродовж липня–серпня викладачами автомобільного факультету було підготовлено 80 військових водіїв. За допомогою дорожньої техніки інституту та низки інших організацій технічна рота вишу за півтора місяці виконала великий обсяг земляних робіт у північно-західних околицях Харкова. Дорожня рота вела технічну розвідку та необхідний для потреб оборони ремонт шляхів на схід та на південь від Харкова⁴³. У майстернях Сталінського індустріального інституту (СІІ) співробітники і студенти виготовляли гранати, міни, пляшки із запалювальною сумішшю⁴⁴.

Студенти та працівники вишів надавали допомогу колгоспам і радгоспам у збиранні сільськогосподарського врожаю. Так, 28 червня 15 студентських бригад Вінницького державного педагогічного інституту з такою метою виїхало у область⁴⁵. Частина студентів і викладачів СІІ в серпні 1941 р. долучилися до сільськогосподарських працівників області, щоб надати допомогу під час збирання врожаю⁴⁶.

Будівлі навчальних закладів нерідко вилучалися для потреб армії, зокрема в них розміщувалися шпиталі, де викладачі та студенти, що не

⁴¹ Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»... С. 31.

⁴² Історія [Приазовський державний технічний університет]. URL: <https://pstu.edu/uk/university/istoriya/> (дата звернення: 14.06.2022).

⁴³ Історія університету [Харківський національний автомобільно-дорожній університет]...

⁴⁴ Інститут [Донецький національний технічний університет] у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). URL: <http://www.logos.biz.ua/proj/donntu/online/39.htm> (дата звернення: 14.06.2022).

⁴⁵ Історія університету [Вінницький державний педагогічний...]

⁴⁶ Інститут [Донецький національний технічний університет] у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945).

були мобілізовані, вчилися надавати першу медичну допомогу. В кінці червня Харківський інститут інженерів залізничного транспорту звільнив приміщення для військового шпиталю, а заняття продовжилися у другу зміну в будівлі сільськогосподарського інституту. 16 співробітників вишу встановили цілодобове чергування у шпиталі — надавали допомогу медперсоналу в догляді за пораненими⁴⁷. Так само приміщення Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування були перетворені на шпиталь, а навчальний заклад працював у середніх школах № 15 і № 26. Під гуртожиток і квартири викладачів була зайнята середня школа імені О. Пушкіна⁴⁸. Через кілька днів після початку війни приміщення Чернігівського учительського, Житомирського педагогічного та гуртожитки Білоцерківського сільськогосподарського інститутів терміново переобладнали у військовій шпиталі, активними помічниками в яких стали студенти⁴⁹.

Незважаючи на воєнний час у Харківському інженерно-будівельному інституті (ХІБІ) тривало навчання, а в липні відновилися заняття для студентів V курсу, у серпні — для II й IV курсів, не зайнятих у виробничій практиці, від 1 вересня повинні були долучитися до навчання першокурсники і студенти, зайняті на виробничій практиці. Телеграфним розпорядженням Наркомату вугільної промисловості скасовувалося надання відпусток професорсько-викладацькому персоналу, робітникам та службовцям до особливого розпорядження. Упродовж липня–серпня увесь викладацький і студентський колектив проходив навчання із техніки протиповітряної оборони, користування засобами протихімічного захисту, боротьби з пожежами й запалювальними авіабомбами, першої допомоги при пораненнях. Кафедри, які не мали повного академічного навантаження, а також нечисленні за своїм складом, об'єднувалися з більшими. У зв'язку зі зменшенням обсягу робіт інституту та скороченням штатів звільняли від займаних посад у ХІБІ викладачів, навчально-допоміжний персонал, ліквідували лабораторії, науково-дослідні станції в Києві й Нікополі, закривали науково-дослідні теми, робітфак. У кінці липня будівлю ХІБІ передали військовому шпиталю. Виш було переведено в

⁴⁷ Український державний університет залізничного транспорту. Імена славних сучасників / Керівн. проєк. Р. В. Тимченко. Редколег. С. В. Панченко (голова) та ін. Київ: «Логос Київ», 2016. С. 18.

⁴⁸ Дєдков М. В. Евакуація Запорізького машинобудівного інституту до Барнаулу... С. 110.

⁴⁹ Боровик А. Чернігівський учительський інститут напередодні війни... С. 113; Роки важких випробувань (1941–1959). Історичний нарис [Житомирський державний університет імені Івана Франка]...; Білоцерківський національний аграрний університет — від витоків до сьогодення... С. 26.

аудиторний корпус Харківського електротехнічного інституту. Перевезення устаткування вишу, ремонтно-будівельні роботи у шпиталі, прийом перших поранених, чергування в палатах, читання й самодіяльні виступи — все це забезпечували студенти. Не призвані в армію архітектори й будівельники брали участь у роботах зі спорудження оборонних рубежів і маскуванню найважливіших об'єктів міста. Більше половини складу інституту 20 серпня виїхало на роботи в район Зачепилівки — для створення оборонних споруд навколо Харкова. Пізніше до них приєдналися студенти з інших вишів. 12 інженерно-технічних працівників мобілізували в 4-те Управління оборонних робіт НКВС СРСР⁵⁰.

Навчальні заклади Наркомздор'я достроково випустили за час війни до 3 тис. лікарів та 20 тис. осіб середнього медперсоналу, які були залучені до формування санітарних частин Червоної Армії. Через інститути вдосконалення лікарів проведено перепідготовку понад 1300 лікарів, у тому числі хірургів⁵¹.

Директорам вишів, розташованих у прифронтовій зоні, до складу якої входила, наприклад, територія Донбасу, за розпорядженням РНК СРСР від 3 листопада 1941 р. було надано право видавати документи про закінчення вишів без захисту дипломного проєкту й здачі державного іспиту особам, які повністю засвоїли теоретичний курс та склали екзамени й заліки з усіх дисциплін навчального плану даної спеціальності⁵².

Зважаючи на необхідність збереження системи вишівського навчання, Всесоюзний комітет у справах вищої освіти ухвалив рішення про евакуацію з території УРСР на схід Радянського Союзу понад 70 вишів, зокрема три університети з шести⁵³, 28 індустріально-технічних інститутів з 34-х, 18 сільськогосподарських з 21-го, 12 медичних з 14-ти, шість художньо-музичних з дев'яти, чотири педагогічних з 74-х⁵⁴. Всі ж інші вищі навчальні заклади залишилися на території України, яка згодом була окупована гітлерівцями. Зрозуміло, що освітні установи західної частини

⁵⁰ Харківський національний університет радіоелектроніки...

⁵¹ Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст. Документи і матеріали у двох частинах. Ч. 1. С. 382–383.

⁵² *Кравчук І. М.* Вища освіта Донбасу в роки війни (1941–1945). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/21739/29%20-%20Kravchuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 14.06.2022).

⁵³ Насправді за виявленими нами даними були евакуйовані чотири університети: Київський, Дніпропетровський, Одеський, Харківський.

⁵⁴ История Украинской ССР. В 10 т. Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. тома: В. Клоков (отв. ред.) и др. Київ: Наук. думка, 1984. С. 82; Вища школа Української РСР за 50 років. Частина перша (1917–1945 рр.). Відповід. редактор В. І. Пітов. Київ: Видавництво Київського університету, 1967. С. 298.

України (у тому числі й Львівський та Чернівецький університети) взагалі не були евакуйовані через швидкий наступ військ Вермахту. Вивезення, переважно, здійснювалося поспіхом. У першу чергу, це було пов'язано з швидким просуванням нацистів територією України, а жодних евакуаційних планів заздалегідь розроблено не було. Керівництво евакуаційних органів недооцінило воєнну обстановку. Наступним важливим чинником, що негативно позначився на перебазуванні навчальних закладів, стала пріоритетність евакуації, якій згідно Постанови ЦК ВКП(б) від 27 червня 1941 р. підлягали промислові підприємства, найперше машинобудівної галузі, сировинні ресурси й продовольство та інші цінності, що мали державне значення. Ускладнила евакуаційну епопею перевантаженість залізничного транспорту. Заклади освіти й науки планувалося евакуювати згодом. Наприклад, перший ешелон з науковцями Києва вирушив у далеку путь 10 липня 1941 р.⁵⁵ Однак і серед вишів була визначена першочерговість вивезення, під яку потрапили інститути технічного профілю, здатні швидко налагодити підготовку інженерів для оборонної промисловості. Також важливого значення набувало перебазування всіх навчальних закладів, які готували військових та медичних спеціалістів. Навіть ті виші, які вдалося евакуювати, рідко виїжджали повним складом викладачів і студентів, багато цінного майна, в тому числі лабораторного обладнання, бібліотечні фонди довелося залишити в Україні через брак транспортних засобів. Процес евакуації супроводжувався значними ускладненнями. Переважно вона здійснювалася залізницею. Завантаженість останньої військовим спорядженням, технікою, особовим складом спричинила доволі повільний рух евакуаційних потягів, нерідко вони по кілька днів простоювали на запасних коліях. Пасажири, що в них перебували, не були готові до таких затримок (не мали достатньої кількості продуктів, води, засобів гігієни, ліків, змінного одягу тощо). Траплялися випадки захворювань, і навіть смертей серед осіб, які намагалися евакуюватися.

Стисло представимо інформацію про перебіг та особливості евакуації окремих вишів. 26 липня РНК УРСР ухвалила постанову про тимчасове переведення Київського державного університету (КДУ) до Харкова й об'єднання його з Харківським державним університетом ім. М. О. Горького. На підставі цієї постанови нарком освіти УРСР С. Бухало 4 серпня 1941 р. видав наказ, за яким до 10 серпня до Харкова мали переїхати ректор КДУ, його заступники, декани факультетів, викладачі, які мали вчене звання та ступінь, студент II–V курсів, аспіранти 2–3-го років

⁵⁵ Пастушенко Т. Дорога на Схід: евакуаційна епопея. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. : Історичні нариси* / Голова редкол. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 495–515.

навчання, наукові керівники яких перебували в евакуації. 23 жовтня РНК СРСР ухвалила рішення про перебазування обох університетів до м. Кзил-Орда (Казахстан), частина колективу двох університетів, студенти та університетське майно було евакуйовано й розміщене на базі Кзил-Ординського педагогічного інституту⁵⁶. Проте тільки 23 лютого 1942 р. згідно наказу Всесоюзного комітету вищої школи (ВКВШ) РНК на базі двох провідних українських університетів на час війни було створено Об'єднаний український державний університет (ОУДУ)⁵⁷.

Наприкінці червня 1941 р. Київський індустріальний (політехнічний) інститут (КПІ) отримав розпорядження про підготовку до евакуації. Розпочався демонтаж цінного лабораторного обладнання, йшла підготовка до його перевезення залізничним та річковим транспортом. На початку липня за рішенням уряду почалася евакуація інституту до Ташкента. Оскільки перебазування здійснювалося у важких умовах, воно тривало до середини серпня. Було евакуйовано 48 професорів і доцентів, 36 викладачів та аспірантів, 19 співробітників, понад 500 студентів. Частина лабораторного обладнання, яку перевозили річковим транспортом, не прибула до місця призначення, не вдалося повністю перебазувати й інші матеріальні цінності⁵⁸.

Згідно наказу № 141 по Київському гідромеліоративному інституту від 7 липня 1941 р. передбачалася евакуація навчального закладу. Студентів V курсу повідомили про те, що вони мають самотужки їхати для продовження навчання до Воронежа, або ж до Ташкента. Викладачі та студенти інших курсів прибули на залізничний вокзал, прочекали там три доби, сподіваючись на відправлення. За кожним ящиком, де знаходилося необхідне для навчальної та наукової роботи обладнання, були закріплені відповідальні. Але евакуація так і не відбулася, на окупованій території залишилися основні кадри професорсько-викладацького складу і значна кількість студентів, які не були мобілізовані до Червоної Армії⁵⁹. За іншими даними частина студентів і викладачів у липні змогла виїхати в Харків, а вже звідти в жовтні була евакуйована в Алма-Ату, де як

⁵⁶ Граб М. Л. Діяльність Київського університету в роки Другої світової війни... С. 56.

⁵⁷ Срохіна Т. [Харківський] Університет під час війни. URL: http://gazeta.univer.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2403&Itemid=2463 (дата звернення: 05.06.2022).

⁵⁸ 1941–1945: Київський індустріальний / політехнічний інститут у час Великої вітчизняної війни...

⁵⁹ Цибульський В. Київський гідромеліоративний інститут на початку німецько-радянської війни. *Історія науки і біографістика*. 2021. № 1. С. 74–91. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2021-1/06.pdf> (дата звернення: 05.06.2022).

факультет виш приєднали до Середньоазійського сільськогосподарського інституту⁶⁰.

У Ташкент був переміщений Харківський інститут інженерів залізничного транспорту (ХІІТ). У перші дні вересня розпочалася підготовка до евакуації навчального закладу. Все основне майно та обладнання навчальних лабораторій, майстерень, бібліотек було завантажено у 15 наданих (замість запланованих 50) вагонів і 14 жовтня 1941 р. разом з викладачами студентами відправлено в Ташкент⁶¹.

Евакуація Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування відбулася після 18 серпня. Частина співробітників інституту разом з родинами виїхали декількома днями раніше, а ті, що залишилися до останнього моменту, на чолі з дирекцією, вийшли з Запоріжжя пішки, і тільки за 50 км від міста змогли потрапити до ешелону й продовжити шлях до Челябінська, де перебувало Головне управління навчальних закладів Народного комісаріату середнього машинобудування. Шлях був нелегким, під обстрілами. Із 34 викладачів, які виїхали, до нового місця прибуло тільки 12 осіб. Незначна частина інститутського майна була евакуйована аж у жовтні 1941 р. Усіх евакуйованих згодом направили в м. Барнаул Алтайського краю⁶².

Варто наголосити на окремих особливостях евакуації вищих навчальних закладів з України. У деяких випадках вишам довелося кілька разів змінювати місце розташування, як внаслідок непередуманої політики уряду, відсутності належних приміщень для навчання й проживання, так і через наближення фронту. Звичайно, такі переїзди призводили як до втрати майна, так і до розпорошеності колективу вишів (студентів і викладачів), до обмежень у налагодженні навчального процесу. Наприкінці червня 1941 р. Київський технологічний інститут шкіряно-взуттєвої промисловості одержав розпорядження про підготовку до евакуації. В серпні 1941 р. інституту було виділено три вагони, що дозволило частково евакуйовати майно і невелику частину колективу в Харків. У Харкові інституту дали призначення у м. Сизрань (Куйбишевська, нині — Самарська обл. РФ), а по прибутті туди — на ст. Хромпик (м. Первоуральськ Свердловської області). І вже 1 жовтня 1941 р. працівники та

⁶⁰ Музей історії НУВГП. URL: <https://nuwm.edu.ua/university/muzej> (дата звернення: 15.06.2022).

⁶¹ Український державний університет залізничного транспорту... С. 19.

⁶² Національний університет «Запорізька політехніка» — 120... С. 25.

студенти вишу були на визначеній станції. Інститут розмістився на базі шкіряного заводу міста Хромпик⁶³.

Так само колектив Київського технологічного інституту харчової промисловості ім. А. І. Мікояна доклав усіх зусиль, щоб вивезти в тил найцінніше устаткування та людей, — спочатку до Воронежа, де навчальний процес відбувався у місцевому хіміко-технологічному інституті, а з 1942 р. — до Бійська Алтайського краю⁶⁴.

Частина співробітників і студентів Харківського сільськогосподарського інституту (ХСГІ) була евакуйована 1 жовтня 1941 р. до м. Баланда (нині — м. Калінінськ, РФ) Саратовської області. Однак вже в дорозі ешелон було скеровано до м. Ташкент (Узбекистан), куди він прибув 20 жовтня. У Ташкенті інститут тимчасово розмістили в гуртожитках місцевого сільгоспінституту. Проте вже на початку листопада 1941 р. ХСГІ переїхав до м. Катта-Курган Самаркандської області. На нове місце розташування було евакуйовано понад 60 сімей співробітників інституту⁶⁵, а також значну частину студентів молодших курсів та багатьох студентів IV та V курсів, яких за наказом Наркомату оборони було звільнено від мобілізації для завершення навчання. До Катта-Кургану також було вивезено три вагони цінного устаткування⁶⁶.

У липні 1941 р. Одеський державний університет (ОДУ) був евакуйований: спочатку до Бердянська, згодом — Краснодара, далі — до Майкопа (нині — столиця Адігеї, РФ). Студенти, викладачі, співробітники вишу залишали Одесу групами та поодинокі — залізницею, морем, гужовим транспортом. У Ростов-на-Дону було відправлено найбільш цінне обладнання лабораторій і кабінетів, частину бібліотечних фондів. Колектив університету розмістився у невеликому будинку колишнього сільськогосподарського технікуму, яке ділив з працюючим там Одеським педагогічним інститутом. Однак вишу довелося пережити ще один переїзд. Ускладнення воєнної обстановки на Північному Кавказі зумовило необхідність евакуації університету з Майкопа, яка й почалася 5 серпня 1942 р. Умови другої евакуації були ще складнішими, ніж першої. Пунктом призначення було визначено м. Туапсе (Краснодарський край).

⁶³ 85 років Київському національному університету технологій та дизайну. Науково-інноваційна діяльність університету в умовах трансформації освітнього процесу. *Легка промисловість*. 2015. № 3. С. 61.

⁶⁴ Історія НУХТ. URL: <https://nuft.edu.ua/istoriya-nuft> (дата звернення: 15.06.2022).

⁶⁵ На початку 1940 р. в ХСГІ працювали 95 науково-педагогічних працівників (без допоміжного персоналу).

⁶⁶ Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва... С. 25, 29.

Залізницею відправили викладачів та співробітників з дітьми, а також хворих студентів. Інші студенти, розбиті на три групи, йшли до Туапсе пішки. В дорозі вони потрапили під бомбардування, серед них були вбиті й поранені. В середині серпня 1942 р. пароплав «Червона Україна» переправив з Гагр до Сухумі університетський колектив, який тимчасово оселився в будинку педагогічного інституту. Однак наступного дня місто і порт потрапили під бомбардування. Пароплав «Червона Україна» з усім університетським майном затонув. Наприкінці серпня колектив університету з Сухумі поїздом відбув до Баку, а далі переправився нафтоналивною баржою через Каспійське море до Красноводська (нині Туркменбаші, Туркменістан). 14 жовтня 1942 р. університетський колектив прибув до Байрам-Алі — районного центру Марійської області Туркменської РСР. Там університет розмістився в аудиторіях місцевого текстильного технікуму і його гуртожитках⁶⁷.

За розпорядженням Наркомату морського транспорту Одеський інститут інженерів водного транспорту було заплановано евакуювати до Ростова-на-Дону, а згодом — до Махачкалі (нині — столиця республіки Дагестан). На початку серпня 1941 р. розпочалася важка і довга дорога на схід, яка тривала більше двох місяців. Після нелегких випробувань — організаційних, побутових, кліматичних та моральних, кінцевим пунктом призначення виявився Самарканд⁶⁸.

У липні розпочалася підготовка до евакуації Одеського інституту технології зерна й борошна. Місцем базування вишу було визначено м. Новочеркаськ, куди передбачалося вивезти студентів та основний склад викладачів. Навчально-виробничі майстерні, підсобне господарство, все майно й інвентар поки залишалося на місці до особливого розпорядження. Згодом у далеку дорогу вирушили 250 студентів і співробітників та 50 родин. Вони супроводжували 10 тон обладнання. До м. Новочеркаськ прибули на початку серпня. Однак, з наближенням лінії фронту до цього міста, 4 жовтня 1941 р. навчальний заклад виїхав до м. Саратов, де містився Наркомат заготівель СРСР. На нове місце базування інститут прибув 28 жовтня. Проте там не було належних умов для його роботи. Тому за розпорядженням Наркомату заготівель СРСР від 30 жовтня виш був перебазований в м. Ташкент, де його розмістили на базі школи ФЗУ борошномелів⁶⁹.

⁶⁷ *Самойлов О.* Одеський університет в 1941–1945 рр. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2004. Вип. 26. С. 315–317.

⁶⁸ Одеський національний морський університет. Історичне вид. Том II. С. 16.

⁶⁹ Одеська національна академія харчових технологій... С. 21–22.

У середині вересня 1941 року, коли виникла загроза окупації Криму, Кримський (Сімферопольський) медичний інститут став готуватися до евакуації. 26 вересня майже всі викладачі та більше 500 студентів старших курсів уже розселилися в м. Армавір Краснодарського краю, а через три дні розпочався навчальний процес. Проте ворог підступив і до Армавіру, й знову довелося евакуюватися. Поневіряння тривали майже рік: Джамбул, знов Армавір, Орджонікідзе (нині — Владикавказ), Баку, Красноводськ, і вже у вересні 1942 р. Кзил-Орда. Заняття відбувалися у складних умовах, нерідко лекції та заліки викладачі приймали у вагонах евакуаційних потягів. У Армавірі після закінчення літньої сесії 1942 р. 146 випускників із 180 відразу пішли на фронт. Евакуаційна епопея позначилися на викладацькому колективі, який суттєво зменшився. Тому згодом до працівників Кримського медичного інституту приєдналися спеціалісти з Краснодарського, Курського та інших медичних вишів⁷⁰.

Не дочекавшись наказу від Наркомата суднобудівної промисловості, дирекція Миколаївського кораблебудівного інституту (МКІ) й міські партійні органи ухвалили рішення про евакуацію навчального закладу. Для організації вивезення майна й евакуації працівників інституту була створена спеціальна бригада. Від 1 до 6 серпня у виші тривали вступні іспити, а вже 9 серпня на чотирьох відкритих залізничних платформах відбуло 44 викладачі та 35 т інститутського майна. 1 вересня платформи прибули в Сталінграді, де майно розташували в суднобудівельному технікумі. 15 жовтня до навчання приступило 227 студентів. Але через ускладнення ситуації на фронті, інститут довелося перебазувати в Астрахань. Там його розмістили в малоприматних будівлях ремісничих училищ. І згодом було ухвалене рішення про евакуацію вишу в Алма-Ату (Казахстан). 13 листопада 1941 р. 125 студентів і п'ять викладачів теплоходом «Багіров» відбули у Красноводськ, аби далі залізницею попрямувати в Алма-Ату. 4 грудня друга група в чотирьох вагонах виїхала з Астрахані у м. Фрунзе Киргизької РСР (нині — м. Бішкек, Киргизстан). Обидві групи зустрілися в Пржевальську (Киргизія), де інститут й залишався до 1944 р.⁷¹ Таким чином, вказані виші по кілька разів переїжджали, зазнаючи як втрат серед викладачів і студентів, так і матеріальних збитків. Зрозуміло, такі переїзди заважали налагодженню навчального процесу.

⁷⁰ История Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского... С. 120, 122.

⁷¹ Имени адмирала: университет, музей, фонд ценной книги / [ред. В. В. Мацкевич]. Николаев: ФОП Торбуара Е.С., 2011. С. 12–13.

Нерідко виші евакуювалися у кілька етапів, що також негативно позначилося на цілісності колективу і збереженні майна. Харківський авіаційний інститут (ХАІ) був евакуйований в м. Казань у кілька етапів. Найбільш складною виявилася евакуація третьої черги. 300 осіб ХАІ, в тому числі 100 першокурсників були приєднані до евакуаційного потягу Харківського авіаційного заводу, який виїхав з Харкова у першій половині жовтня. Поїздка тривала 72 доби, у багатьох закінчилися продукти, гроші; люди почали хворіти, і декілька осіб померли в дорозі⁷².

Непоодинокими були випадки розбивання вишу на кілька груп, які діяли як окремі частини навчального закладу в різних регіонах. Наприклад, Ворошиловградський сільськогосподарський інститут (ВСГІ) евакуювали наприкінці жовтня 1941 р. Зі станції Лутовинівська (3-й кілометр) відправився перший ешелон із цінним устаткуванням, викладачами і співробітниками. Майже упродовж місяця вони були в дорозі, й у листопаді 1941 р. ешелон прибув до м. Ленінабад⁷³ (Таджицька РСР). Проте вже на початку лютого 1942 р. деякі викладачі повернулися з Таджикистану до Ворошиловграда для відновлення роботи інституту. З 1 березня було організовано заняття, а потім проведено державні випускні іспити. Однак до 10 липня фронт настільки наблизився до Ворошилограда, що залишатися в ньому було неможливо. Штаб фронту надав інституту автомашини, якими вивезли викладачів із родинами та студентів. Уряд розмістив цю групу з ВСГІ у с. Іванівка Балаківського району Саратовської області, на базі Іванівського сільськогосподарського технікуму, де викладачі та студенти вишу продовжували навчальний процес⁷⁴. Отже, виш функціонував у Ленінабаді та Ворошиловграді, а згодом — у Саратовській області.

У серпні 1941 р. колектив Дніпропетровського державного університету (ДДУ) в умовах наближення фронту розпочав евакуацію співробітників, а також найціннішого устаткування. Утім, цілком провести вивезення не вдалося. Загалом утворилося три групи, які розпочали роботу за різними місцями базування. Частина вчених була евакуйована до м. Чкалов (нині — Оренбург, РФ), де здійснювала викладацьку та науково-дослідну роботу, інша частина переїхала до м. Магнітогорськ (Урал). Основний склад провідних учених біологічного факультету ДДУ евакуювався в серпні 1941 р. до станиці Ільїнська Краснодарського краю⁷⁵.

⁷² Быстров Н. ХАИ в годы войны. *За авиакадры*. 1990. 7 мая. С. 1.

⁷³ Нині — м. Худжент.

⁷⁴ Луганський національний аграрний університет: історичне вид. / ред. В. Г. Ткаченко. Київ: Логос Україна, 2012. С. 76, 81.

⁷⁵ Історія Дніпропетровського національного університету... С. 108.

У середині липня Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту (ДІІТ) розпочав підготовку до евакуації. Найбільш важливе й цінне устаткування було евакуйовано. Майно, що не могло бути вивезти, знищували. У серпні 1941 р. останній ешелон із людьми й устаткуванням ДІІТу відбув зі станції Лоцманська до Сибіру. Усього було евакуйовано 427 студентів і 48 викладачів. В евакуації інститут розділився. Факультети «Вагони», «Паровози» й «Електросилове господарство» прибули до Томського електромеханічного інституту інженерів залізничного транспорту (176 осіб), а факультети «Рух і вантажна робота» та колісбудівельний — до Новосибірського інституту військових інженерів залізничного транспорту (НІВІТі) як цивільне відділення (251 особа)⁷⁶.

Поширення набула практика злиття однопрофільних вишів у місцях евакуації. У липні 1941 р. почалася евакуація 1-го Київського медичного інституту (КМІ). У липні–серпні 1941 р. КМІ у Харків приїхав лише з цінним майном, де його було об'єднано з Другим Київським, Вінницьким, Одеським, Дніпропетровським медичними інститутами. Від 15 серпня у Харкові на базі переданого КМІ Українського інституту експериментальної медицини був організований навчальний процес. Але тривав він недовго й вже з 1 жовтня робота інституту була припинена, розпочалася евакуація майна об'єднаного вишу в Челябінськ. Однак в умовах знаходження Харкова у прифронтовій зоні, виш зміг вивезти вкрай обмежену кількість цінного майна. З переїздом до Челябінська інститут отримав назву «Державний медичний інститут» (ДМІ). Напередодні виїзду з Харкова до Челябінська у КМІ було 1200–1300 студентів, однак до Челябінська прибуло тільки близько 600 студентів і лише 15 професорів 1-го і 2-го КМІ⁷⁷.

У вересні 1941 р. незначна частина колективу Харківського фармацевтичного інституту (ХФІ) у складі 36 співробітників разом з 20 ящиками різноманітних цінних речей, у тому числі, й лабораторного обладнання була вивезена спочатку в м. П'ятигорськ (РФ), а згодом через наближення фронту — до м. Семипалатинськ (Казахстан), де виш було об'єднано з Дніпропетровським фармацевтичним інститутом⁷⁸.

⁷⁶ Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна / ред. О. М. Пшінько. Київ: ТОВ «Логос Київ», 2015. С. 23–24.

⁷⁷ Мельник В., Широбоков В. Кафедра мікробіології Київського медичного інституту в роки Великої Вітчизняної війни та перші післявоєнні роки (1941–1950 рр.). *Науковий вісник Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця*. 2012. № 2. С. 97.

⁷⁸ Сліпчук В. Тенденції професійної підготовки фахівців фармацевтичної галузі в Україні (XX — початок XXI століття): дис. ... д-р пед.н. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018. С. 223–224, 226.

Початок війни застав студентів Київського державного художнього інституту на літній навчально-творчій практиці в Каневі (молодші курси) та в Карпатах — в Яремче (старші курси). Повернутися до Києва змогли не всі. Виш на чолі з ректором І. Штільманом направили до Харкова, де, за рішенням уряду, заклад було об'єднано з Харківським художнім інститутом. 7 жовтня 1941 р. розпочалася евакуація Об'єднаного українського художнього інституту із Харкова до Середньої Азії, де від 1941-го до 1943 р. заклад став Українським відділенням Московського художнього інституту. У листопаді 1941 р. Українське відділення перевели до Самарканду⁷⁹.

З початком німецько-радянської війни, восени 1941 р. Харківська консерваторія була евакуйована в Саратов. Так само туди прибули Московська консерваторія ім. П. Чайковського та Ленінградська консерваторія. Три навчальні заклади були об'єднанні в один⁸⁰.

У липні 1941 р. Одеський інститут інженерів зв'язку вів підготовку до евакуації. У лабораторних корпусах на базі непересувного обладнання було створено вузол зв'язку Приморської армії. По завершенню евакуації лабораторні корпуси вишу, як важливі військові об'єкти, були знищені, а інститут було переведено до м. Гур'єв (нині — Атирау, Казахстан). Однак, через брак приміщень, його згодом перебазували до м. Ташкент (Узбекистан). Туди ж був евакуйований і Московський інститут інженерів зв'язку. Для раціональнішого використання викладачів і лабораторного обладнання інституту були об'єднані. Виш готував спеціалістів для поповнення військ зв'язку⁸¹.

29 жовтня Кримський державний педагогічний інститут ім. М. Фрунзе був переведений у столицю Дагестану — Махачкалу. Значне скорочення студентів і викладачів спричинило об'єднання навчального закладу з Дагестанським державним педагогічним інститутом ім. С. Стальського. Коли виникла загроза захоплення гітлерівцями Північного Кавказу, об'єднаний виш тимчасово евакуювали в Кусумкент — невелике гірське село на кордоні з Азербайджаном⁸². Таким чином, чимало українських

⁷⁹ Криволапов М. С. Про мистецтво та художню критику України ХХ століття: Вибрані статті різних років. *Книга перша: Формування та розвиток національної мистецької школи і мистецтвознавчої науки в Україні ХХ століття* / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. Київ: Видав. дім А+С, 2006. С. 188.

⁸⁰ ХНУМ імені І. П. Котляревського — 100 років. URL: <http://num.kharkiv.ua/share/pdf/gazeta35.pdf> (дата звернення: 22.06.2022).

⁸¹ Історія академії. URL: <http://old.onat.edu.ua/?pg=history> (дата звернення: 15.06.2022).

⁸² История Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского... С. 134–135.

вишів було злито з іншими навчальними закладами. Головною метою таких об'єднань була економія матеріальних засобів.

В інших випадках, українські навчальні заклади приєднували на правах факультетів чи відділень до аналогічних вишів за місцем евакуації. Київський лісогосподарський інститут був евакуйований до м. Воронежа. Однак з наближенням фронту до цього міста, виш отримав наказ про подальшу евакуацію до м. Советська, де викладачі та студенти почали працювати й навчатися в евакуйованому туди Брянському лісогосподарському інституті. 26 липня 1941 р. дирекція київського вишу одержала розпорядження Наркомзему УРСР евакуюватися до Алма-Ати (столиці Казахської РСР), де інститут об'єднався з Казахським сільськогосподарським інститутом. Майно й обладнання українського вишу загубилося у м. Вороніж⁸³.

Викладачі та студенти Київської консерваторії від'їжджали самостійно — як і куди могли. Географія «розсіювання» була широка: Свердловськ (нині — Єкатеринбург, РФ), Саратов, Уфа, Ташкент, Алма-Ата, Баку, Іркутськ. У Свердловську, де опинився директор консерваторії Абрам Луфер, зібралася більша частина киян (викладачів і студентів), тому під одним дахом зі Свердловською консерваторією було поновлено роботу київського вишу⁸⁴.

Від осені 1941 року до листопада 1943 р. Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства (ХІМЕСГ) перебував в евакуації в м. Ташкент, де він став факультетом механізації сільського господарства Ташкентського інституту інженерів іригації та механізації сільського господарства⁸⁵.

У 1941 році, після випуску лікарів-стоматологів у червні і другого випуску у вересні, Харківський стоматологічний інститут був евакуйований у м. Фрунзе й за розпорядженням Наркомату охорони здоров'я та ВКВШ тимчасово був перетворений у стоматологічний факультет Киргизького медичного інституту. Упродовж 1942–1944 рр. факультет за

⁸³ Лановюк Л. Університет під час евакуації періоду Другої світової війни 1941–1945 рр. URL: <https://nubip.edu.ua/node/14573> (дата звернення: 04.06.2022).

⁸⁴ Рожнятовська О. Академія музичної еліти. До 100-річчя з часу відкриття Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського (1913). *Дати і події, 2013, друге півріччя : календар знамен. дат.* № 1 (2) / Нац. парлам. б-ка України; уклад. : О. Галганова, В. Кононенко (кер. проєкту) [та ін.]. Київ, 2013. С. 109–110.

⁸⁵ Москальова Н. П. Відбудова народного господарства і розвиток ХІМЕСГ (1944–1950 рр.). *Збірник наукових праць праць Харківського національного педагогічного університету імені ім. Г. С. Сковороди: Серія «Історія та географія».* 2012. Вип. 47. С.163–169.

скороченою програмою навчання випустив 84 лікаря-стоматолога, більшість із яких направлялися у Червону Армію⁸⁶.

Харківський державний театральний інститут був евакуйований у Саратов і там налагодив діяльність як український відділ московського ГИТИСа («Государственный Институт Театрального Искусства»)⁸⁷.

Близько 150 студентів і викладачів Мелітопольського інституту інженерів механіків сільського господарства ім. ОДПУ були евакуйовані до Ашхабаду й склали основу факультету механізації сільського господарства Туркменського сільськогосподарського інституту⁸⁸.

Від 20 вересня розпочалася евакуація вишів, створених у 1930 р. на базі Харківського політехнічного інституту. Восени механіко-машинобудівний (ХММІ) був евакуйований у Красноуфімськ, хіміко-технологічний (ХХТІ) — в Чирчик (Узбецька РСР). Електротехнічний (ХЕТІ) тимчасово припинив своє функціонування, оскільки виш не евакуювався як самостійна одиниця, а його професорсько-викладацький колектив і студенти опинилися в різних містах Уралу, Поволжя, Сибіру та Середньої Азії⁸⁹.

Траплялися випадки, коли навчальні заклади вдалося евакуювати, але з різних причин (брак викладачів, недостатній контингент студентів, відсутність приміщень тощо) виші припинили діяльність. Так, наприклад, сталося з Дніпропетровським металургійним інститутом (ДметІ). 8 серпня 1941 р. його дирекція отримала наказ про евакуацію. Для вивезення провідних працівників та їх сімей, а також цінного обладнання, яке можна було використати на сході, інституту виділили 15 залізничних вагонів. Запропонували евакуюватися всім професорам, доцентам, частині асистентів і співробітників науково-дослідних станцій, працівникам управління й громадських організацій. Загалом у вагонах розмістилося 70 сімей. Іншим співробітникам і студентам інституту видавали евакуаційні довідки міськради для відправлення на загальних підставах. Ніякими підйомними засобами інститут не володів, тому важке обладнання не можна було вивезти. У вагони завантажили електромотори, станки, мікроскопи, аналітичні ваги, кольорові та дорогоцінні метали, дослідницький

⁸⁶ Сотник А. Більше 100 років: як утворилися найстаріші виші Полтавщини...

⁸⁷ Харківський державний театральний інститут. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Париж, Нью-Йорк, 1980. Т. 9. С. 3560.

⁸⁸ Кюрчев В. М., Скляр О. Г., Грицаєнко І. М. Агротехнічна освіта Таврії: від реального училища до європейського університету — ТДАТУ. *Інноваційні аспекти розвитку обладнання харчової і готельної індустрії в умовах сучасності* : друга міжнародна науково-практична конференція, 5–7 вересня 2017 р.: [матеріали конференції] / під заг. ред. Г. В. Дейниченка. Харків: ХДУХТ, 2017. С. 4.

⁸⁹ Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»... С. 32.

інструментарій або його частини; вивезли інститутський архів і бухгалтерські документи з дня останньої ревізії. Ешелон зі співробітниками інституту й устаткуванням рухався в напрямку Свердловська. Виїхавши із Дніпропетровська 12 серпня, потяг прибув на кінцевий пункт 29 серпня. Там вже знаходились працівники Наркомчормету, які дали вказівку про переїзд вишу до Магнітогорська. Більшу частину викладачів зарахували до штату Магнітогорського металургійного інституту (МГМІ). Окремих працівників інституту відрядили на роботу до металургійного комбінату або на інші заводи Уралу. Деякі викладачі ДМетІ були направлені на роботу в Сибірський металургійний інститут (м. Сталінськ). Співробітники науково-дослідних станцій не могли бути зараховані до штату МГМІ, оскільки у ньому не було такого структурного підрозділу, тому вони уклали договір з металургійним комбінатом на проведення науково-дослідних робіт й розпочали їх виконання. Згодом їх у повному складі зарахували до штату інституту. Тим самим було започатковано створення у цьому закладі дослідницького підрозділу. Таким чином, Дніпропетровський металургійний інститут було тимчасово ліквідовано. Його співробітники розосередилися у різних містах Уралу та Сибіру⁹⁰.

Така ж доля спіткала Одеський кредитно-економічний інститут, який припинив свою діяльність 29 липня 1941 р. Його майно, евакуйоване до м. Саратова, передали Саратовському кредитно-економічному інституту⁹¹.

Не розпочав свою діяльність в евакуації й Харківський автомобільно-шляховий інститут. Від кінця вересня здійснювалася евакуація його устаткування та господарського майна. Частина викладачів і співробітників інституту з найціннішим обладнанням, бібліотекою, архівами виїхали залізницею до Саратовського автомобільно-дорожнього інституту. Дорогою ешелон неодноразово піддавався нападам ворожої авіації, але в середині жовтня вантаж без серйозних втрат прибув до Саратова. Верстати, інструменти, деякі прилади виробничих майстерень інституту були передані Головному управлінню аеродромного будівництва (ГУАБ) НКВС СРСР. Сім вантажних автомашин з технікою 12 жовтня попрямували через Москву до Горького для укомплектування авторемонтної бази ГУАБ, яка обслуговувала велике спеціальне будівництво. Дві автоколони третього і п'ятого жовтня з рештою майна і устаткуванням інституту, а також з іншою великою групою викладачів та співробітників виїхали до Саратов-

⁹⁰ Національна металургійна академія України: презентаційне видання / ред. кол.: ректор НМетАУ, проф. О. Г. Величко та ін. Київ: Логос Україна, 2015. С. 33.

⁹¹ Агафонова Н. В., Луньова О. К. Внесок Г. І. Славова в становлення економічної освіти на Півдні України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія: зб. наук. праць*. 2016. Вип. 12. С. 7; *Історія ОНЕУ*. URL: <http://old.oneu.edu.ua/pages/univer/history.php> (дата звернення: 04.06.2022).

ського автомобільно-дорожнього інституту. Однак уряд ухвалив рішення від 9 жовтня 1941 р. про припинення діяльності українського навчального закладу на час війни. В евакуації частина викладачів інституту продовжувала педагогічну діяльність у вишах Саратова, багато хто працював на військових об'єктах Саратова та інших міст⁹².

9 жовтня 1941 р. було ухвалено рішення про евакуацію Сталінського державного педагогічного інституту (СДПІ) до м. Кунгур Молотовської області (нині — Пермський край, РФ). 12 жовтня 1941 року два вагони з людьми, майном і документами СДПІ були причеплені до потягу, який вирушив на схід — в евакуацію. Після важкої подорожі тривалістю у 48 діб викладачі та студенти, що опинилися практично за 2,5 тисячі кілометрів від дому, не змогли отримати обіцяні приміщення та грошове забезпечення. 11 грудня 1941 р. інститут офіційно призупинив свою діяльність, його документацію та майно передали на збереження до Молотовського педагогічного інституту. Викладачів було направлено у розпорядження обласного відділу народної освіти, а студенти продовжили навчання у місцевих закладах або вимушені були влаштуватися на роботу⁹³.

Дніпропетровський гірничий інститут (ДГІ), евакуйований до Свердловська та Караганди, поповнив своїм устаткуванням і науковими кадрами Свердловський гірничий інститут та філію Московського гірничого інституту, який на той час також перебував у Караганді. Сам же ДГІ восени 1941 р. за рішенням ДКО тимчасово припинив свою діяльність. Багато викладачів зайняли інженерні посади на гірничодобувних підприємствах Уралу та республік Середньої Азії⁹⁴. Колектив вишу надав науково-технічну допомогу вугільній промисловості Карагандинського басейну із запровадження нових і підвищення ефективності старих систем розробки, механізації працемістких процесів, підвищенню продуктивності праці, освоєнню нових машин та покращенню їх експлуатації⁹⁵.

Наказ про тимчасове припинення діяльності Запорізького державного педагогічного інституту було ухвалено 30 вересня. У цей час у далекому Ленінабаді зберігалися вже евакуйовані документи й майно вишу, в місцевому педагогічному інституті, де працювала частина викладачів

⁹² Історія університету [Харківський національний автомобільно-дорожній університет]...

⁹³ Сторінки історії [Донецького національного університету імені Василя Стуса]. URL: <https://www.donnu.edu.ua/uk/storinki-istoriyi/> (дата звернення: 05.06.2022).

⁹⁴ Історія університету [Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»]...

⁹⁵ *Круглянский М. Р.* Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 82–83.

ЗДПІ. Інформації про діяльність цього закладу в евакуації немає, однак відомо, що в Ленінабадському педагогічному інституті ім. Кірова навчалися 50 студентів з різних педагогічних вишів України, зокрема з Вінниці, Запоріжжя, Житомира, Мелітополя, Ніжина, Одеси, Полтави, Осипенкового, Харкова, Чернігова, які виїхали туди самотужки⁹⁶. Так само наказом директора Осипенківського (Бердянського) учительського інституту П. Ляшенка про організацію евакуації інституту до Ленінабада від 9 вересня 1941 р. визначалося, що тільки 14 працівників інституту мали відбутися в евакуацію, всі інші, залишалися у місті, яке було окуповане 7 жовтня⁹⁷.

15 вересня 1941 р. розпочалася евакуація найціннішого устаткування лабораторій та кабінетів, найважливіших архівних матеріалів Сумського державного педагогічного інституту в м. Чкалов. Переїзд на нове місце проходив в умовах неорганізованості: не вистачало залізничних вагонів та інших транспортних засобів для евакуації стратегічних підприємств Сум, а тим більше — закладів освіти. Чимало майна інституту залишилося в місті, а персонал отримав розпорядження рухатися на схід пішки. Через панічний відступ не вдалося зберегти ні кадровий, ні студентський контингенти, ні матеріальну базу інституту. Тому функціонування навчального закладу в евакуації було призупинено⁹⁸.

Щодо окремих вишів були здійснені спроби їх евакуації, але через швидкий наступ ворога вони виявилися невдалими. Переважно це стосувалися педагогічних та учительських вищих навчальних закладів. Так, за вказівкою НКО УРСР Київський державний педагогічний інститут ім. М. Горького разом з майном було вирішено евакуювати до Лебедина⁹⁹ Сумської області, де в евакуації мали розмістити навчальний заклад. У липні студенти та викладачі вишу пішки вирушили до вказаного містечка, де від 1 вересня 1941 р. мав розпочатися навчальний процес. Однак, зрозуміло, у вересні 1941 р. навчання так і не розпочалося. Відновилося воно тільки після визволення столиці УРСР, вже аж у грудні 1943 р.¹⁰⁰

⁹⁶ *Эркаев С. А.* Вклад коллектива ЛГПИ им. С.М. Кирова в победу над фашистской Германией. *Муаррих (Историк)*. Таджикистан, 2020. № 3 (23). С. 131–140.

⁹⁷ *Лиман Игор, Константінова Вікторія.* Історія Бердянського державного педагогічного університету. Навчальний посібник. Бердянськ: БДПУ, 2015. С. 107.

⁹⁸ *Бугрій В.* Організаційні засади історичної освіти в Сумському педагогічному інституті (1933–1943). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2019, № 6 (90). С. 207–208.

⁹⁹ Місто Лебедин було окуповане 10 жовтня 1941 р.

¹⁰⁰ Інститут філософської освіти і науки: історія, сьогодення, перспективи / за заг. ред. В. П. Андрущенко, І. І. Дробота. Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 2015. С. 149.

Запізно розпочалася евакуація Сталінського індустріального інституту. Колектив навчального закладу не встиг вивезти цінне майно, обладнання лабораторій і кабінетів, типографію, бібліотеку, архів. Змогли згуртовано евакуюватися лише 15 співробітників професорсько-викладацького складу і частина студентів¹⁰¹.

Готувалися до евакуації студенти молодших курсів та викладачі Маріупольського металургійного інституту. Однак тільки студенти вечірнього відділення були вивезені разом із Маріупольськими заводами в Магнітогорськ, де за дуже короткий час провели монтаж цехів і налагодження випуску боєприпасів. На жаль, не вдалося евакуювати майно і документацію інституту, вони були знищені в період нацистської окупації міста¹⁰².

Здійснювалася підготовка до перебазування Чернігівського учительського інституту, частину архіву та матеріалів канцелярії було спалено (через це були назавжди втрачені особові справи викладачів і студентів, а також значна частина документів передвоєнного періоду). Коли з'ясувалось у кінці липня, що інститут не буде евакуюваний, основні архівні фонди інституту перевезли до приміщення клубу фабрики первинної обробки вовни, де вони зберігалися упродовж війни. Надвечір 23 серпня 1941 р. м. Чернігів бомбардували ворожі літаки. Навчальний корпус інституту було знищено. За вказівкою партійних і радянських органів усіх викладачів, що залишались у місті, а також співробітників інституту було звільнено з роботи й вони могли виїхати тільки самотужки¹⁰³. До початку нацистської окупації міста залишалося ще 17 днів.

Наприкінці липня розпочалася евакуація Уманського учительського інституту. Найбільш цінні бібліотечні фонди і частину документів вдалося сховати (замурувати глухою стіною в одному з підсобних підвальних приміщень Уманського сільськогосподарського інституту) й уберегти їх від розграбування. Інша частина інститутського обладнання була вивезена на залізничну станцію. Однак вже 1 серпня м. Умань було окуповане й майно уманського вишу так і не вдалося відправити у тил, воно було розграбоване і знищене¹⁰⁴.

29 червня була дозволена евакуація викладачів Білоцерківського сільськогосподарського інституту в тил країни. Велику рогату худобу та сільськогосподарську техніку учгоспу директор останнього разом з

¹⁰¹ Інститут [Донецький національний технічний університет] у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945)...

¹⁰² Історія [Приазовський державний технічний університет]...

¹⁰³ *Боровик А.* Чернігівський учительський інститут напередодні війни... С. 114.

¹⁰⁴ З історії університету [Уманський державний університет імені Павла Тичини]. URL: <https://udpu.edu.ua/pro-universytet/z-istorii-universytetu> (дата звернення: 03.06.2022).

групою студентів мав перегнати за Дніпро. Тим часом співробітники вишу знищували особові справи студентів, викладачів, справи партійної, комсомольської і профспілкової організацій. Організованої евакуації закладу не було, виїжджали самотужки. Чимало викладачів і студентів залишилися у місті, яке вже 16 липня було окуповане¹⁰⁵.

У серпні — на початку вересня 1941 р., коли війська Вермахту вже були на території Полтавщини, найбільш цінне майно (прилади, установки, реактиви та бібліотека) Полтавського державного педагогічного інституту було завантажено в залізничні вагони для евакуації. І лише 16 вересня 1941 р., за два дні до того, як німці ввійшли в Полтаву, у наказі директора оголошено розпорядження Наркомату оборони УРСР про евакуацію Полтавського педінституту в м. Тюмень (тоді Свердловська область). Незначна кількість викладачів і студентів самотужки змогла евакуюватися, в тому числі й в м. Тюмень. Однак на окупованій території залишилися 39 із 76 викладачів та 725 із 850 студентів від передвоєнного складу педінституту¹⁰⁶.

Утім, більшість вищих навчальних закладів України залишилась на окупованих територіях і припинила свою діяльність (зокрема, більшість педагогічних вишів та учительських інститутів, як зазначалося вище з 74 евакуювали 4, тобто 70 припинили свою діяльність).

Проведений аналіз евакуаційних заходів дає змогу зробити висновок, що вивезення більшості колективів та майна українських навчальних закладів вищої школи здійснювалося поспіхом, переважно через брак транспортних засобів не вдалося перебазувати все заплановане. Місця нового розміщення не завжди обирали продумано. Через це частині вишів довелося зазнати повторної передислокації. Така ситуація спричинила розпорошення інститутських колективів та втрату майна. Українські навчальні заклади в місцях перебування в евакуації (Сибір, Середня Азія, Урал) діяли як самостійні установи, або ж злилися з місцевими вишами на правах українських відділень (чи факультетів). Переважно як самостійні функціонували інститути, що мали оборонне й господарське значення. За даними Л. Цимбал серед евакуйованих українських вишів діяв як самостійна установа 31 заклад, у тому числі 2 університети, 18 індустріально-

¹⁰⁵ Білоцерківський національний аграрний університет — від витоків до сьогодення... С. 26.

¹⁰⁶ Шаповал Л. Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка : збірник матеріалів і біобібліографічні покажчики. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. С. 30; Природничий факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка : 100 років історії та здобутків : літопис / за заг. ред. проф. М. В. Гриньової; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава: Астроя, 2019. С. 34.

технічних, 7 сільськогосподарських, 3 медичні, 3 педагогічні інститути і консерваторія¹⁰⁷. Нерідко на централізованому рівні ухвалювалися рішення про ліквідацію вивезених з України навчальних закладів. Через неорганізованість евакуації, відсутність належного обліку практично неможливо встановити відсоток евакуйованих викладачів та студентів. На жаль, наявні документи та матеріали не дозволяють підрахувати, скільки саме викладачів та студентів українських вищів залишилися на територіях, які згодом були захоплені військами Вермахту. Однак з упевненістю можна стверджувати, що чимала їх кількість залишилася там вимушено й мусіла вибудовувати нові стратегії виживання з ворогом.

Діяльність вищих навчальних закладів у місцях евакуації характеризувала низка змін: суттєве скорочення фінансування, оптимізація номенклатури спеціальностей з урахуванням як потреб фронту, так і перспектив післявоєнного розвитку, посилення фізичної підготовки, яка набула рис воєнізованої, тимчасове припинення прийому до аспірантури, укрупнення навчальних груп, застосування прискореної підготовки спеціалістів. На прикладі кількох вищів, евакуйованих з УРСР, розглянемо, яким чином відбувалося їх розміщення, яких структурних змін їм довелося зазнати, як налагоджувався навчальний процес.

КПІ розмістився на базі Середньоазіатського індустріального інституту (САІ) і спершу він існував як самостійний виш, у складі 4 факультетів і 12 кафедр, на яких навчалася 31 група студентів II–V курсів. Планувалось розпочати навчання з вересня 1941 р. і проводити заняття переважно у вечірні години, частину кафедр та студентів передати до складу САІ. Проте в серпні 1941 р. було ухвалене рішення про об'єднання Київського і Середньоазіатського індустріальних інститутів з метою якісної підготовки інженерних кадрів з багатьох спеціальностей. На базі КПІ у складі САІ було утворено два нових факультети (механічний і спеціальний), розширено енергетичний і хіміко-технологічний, розпочалось додатково навчання за 10 спеціальностями. У новоствореному виші працювало 10 професорів, 31 доцент, 18 асистентів, навчалось 10 аспірантів, 515 студентів¹⁰⁸.

Прибулих студентів та викладачів ХАІ розмістили в гуртожитках Казанського авіаційного інституту, які зовсім не обігрівалися. Частину студентів розселили в приватних будинках. Складні побутові умови (гострий брак продовольства, житла, теплого одягу) негативно впливали на навчання студентів, особливо молодших курсів, які не мали належної

¹⁰⁷ Цимбал Л. М. Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943–1945 рр. ... С. 8.

¹⁰⁸ Зеркалов Д. В. НТУУ «КПІ». Минуле і сьогодні... С. 61.

загальноосвітньої і загальнотехнічної підготовки, а також не володіли навичками самостійного засвоєння великих обсягів нового матеріалу. Студентів IV курсу долучили до роботи на авіаційному заводі, яку зарахували як виробничу практику¹⁰⁹.

Колективу Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування, розташованому в Барнаулі, було виділено недобудоване приміщення колишньої десятирічки № 5, щойно звільнене госпіталем. Щоправда, будівля далеко не задовольняла потребам вишу як у плані площі, так і благоустрою. До того ж була доведена до занедбаного стану попередниками. Для розміщення колективу вишу було виділено дерев'яний будинок і барак. Надані приміщення студенти й викладачів добували та відремонтували самотужки¹¹⁰.

Основна частина співробітників та студентів Одеського індустріального (політехнічного) інституту була евакуйована до Пензи. Однак тільки 1 листопада 1943 р. за розпорядження РНК СРСР від 1 жовтня 1943 р. роботу вишу було відновлено в складі трьох факультетів: механіко-технологічного, точної механіки і теплотехнічного, та 11 кафедр. У 1943 р. в інституті встановлено план прийому на перший курс у кількості 300 осіб. На початку навчального року професорсько-викладацький склад становив 21 особу, а на кінець року вже 44, з них 6 мали вчений ступінь кандидата наук. Робота вишу відбувалася у складних умовах, не вистачало приладдя, меблів, навчально-методичної літератури, науково-педагогічного та технічного персоналу. Заняття відбувалися у неопалюваних приміщеннях¹¹¹.

Одеський інститут технології зерна й борошна від 30 жовтня 1941 р. функціонував у Ташкенті на базі школи ФЗУ борошномелів. Початок занять призначили на 1 грудня 1941 р. До того часу студентам II і III курсів надали канікули, а IV та V — відправили на виробничу практику, частину викладачів і співробітників скоротили та відрядили на заводи й фабрики. Проте основна частина інституту прибула в Ташкент тільки 25 грудня. Від 2 січня 1942 р. навчання розпочалося для студентів V курсу, від 2 лютого — студентів IV курсу, від 2 березня — студентів II і III курсів. Разом близько 100 осіб. Інститут оголосив додатковий прийом на всі курси. Проте ВКВШ при РНК СРСР визнав існування вишу недоцільним, через малу кількість студентів. Зусиллями керівництва

¹⁰⁹ Быстров Н. ХАИ в годы войны... С. 1.

¹¹⁰ Дедков М. В. Евакуація Запорізького машинобудівного інституту до Барнаулу... С. 110.

¹¹¹ Бондар, В. І., Оборський Г. О., Шолда О. Б. Директори Одеського індустріального (політехнічного) інституту 1943–1945 рр. *Інтелігенція і влада: громад.-політ. наук. зб.* Вип. 23. Серія: Історія. 2011. С. 60, 62.

інституту виш вдалося зберегти. Учбовий заклад налагоджував навчальний процес та адаптував свою діяльність до нових умов: безліч складних господарських і побутових проблем, розпорошеність лабораторій містом, заняття в непристосованих приміщеннях тощо. Попри всі труднощі влітку 1942 р. відбувся випуск 65 фахівців борошномельної промисловості та елеваторного господарства. На I курс у 1942/43 н.р. зарахували 106 осіб, але до середини 1943 р. залишилося тільки 60. Решта кинули навчання у зв'язку з призовом до армії, за сімейними обставинами та через складні матеріальні умови. Оголосили прийом і на старші курси. Інститут поповнився студентами Московського харчового інституту та інших вишів. Другий семестр 1942/43 н.р. виш розпочав у складі 206 студентів, їх навчали 7 професорів, докторів наук і 13 доцентів, кандидатів наук. Загалом за час перебування у Ташкенті інститут підготував та випустив 141 фахівця, укомплектував професорсько-викладацький штат. Вдалося створити лабораторію та бібліотеку. Зміцнювалася навчально-виробнича база вишу. У квітні 1943 р. Наркомат заготівель СРСР передав інституту два невеликі млини та підсобне господарство, площею 10 га. Це поліпшило проведення практичних занять студентів та їхнє матеріальне становище¹¹².

Найцінніше устаткування ХІБІ 11 жовтня було відправлено до Караганди (Казахська РСР), його супроводжували кілька викладачів та декілька студентів. Після прибуття вишу до Караганди розпочалася робота з упорядкування привезеного науково-навчального устаткування. Від січня 1942 р. відновлено навчальний процес, але у зв'язку з недостатнім набором студентів закритися факультет теплофікації, вентиляції, водопостачання й каналізації. На будівельний факультет набрали понад 20 осіб. На підставі розпорядження Народного комісаріату вугільної промисловості від 1 червня 1942 р. ХІБІ на правах будівельного факультету був переданий до філіалу Московського гірничого інституту ім. Й. Сталіна, а згодом — до Дніпропетровського гірничого інституту ім. Артема. Багато викладачів і співробітників ХІБІ, що перебували в евакуації, працювали у віддалених районах Сибіру та Уралу й налагоджували роботу промислових підприємств, вивезених із небезпечних районів¹¹³.

На початку жовтня 1941 р. навчальний процес був відновлений у Дніпропетровському інституті інженерів залізничного транспорту. Однак до кінця листопада у зв'язку з розміщенням у Новосибірському інституті військових інженерів залізничного транспорту одного з найважливіших евакуйованих оборонних підприємств, заняття перервали. У грудні того ж

¹¹² Одеська національна академія харчових технологій... С. 23–25.

¹¹³ Харківський національний університет радіоелектроніки...

року студенти старших курсів почали займатися в нових пристосованих до навчання приміщеннях. А молодші курси, через нестачу навчальних і житлових площ, тимчасово були переведені на роботу до оборонних і транспортних підприємств. Тільки у квітні 1942 р. завдяки наполегливим проханням керівництва ДПТ НКШС відновив виш як галузевий інститут. Завдяки цьому він отримав приміщення для навчальних занять, під лабораторії та студентські гуртожитки. У складі ДПТу було сформовано три факультети: будівельний, мостів і тунелів (виділений з колієбудівельного), а також руху й вантажної роботи. На той час в інституті вже навчалось 369 студентів, працювало 30 викладачів, у тому числі п'ять професорів, 19 доцентів, 11 асистентів. Окрім того, 16 професорів і доцентів працювало за сумісництвом¹¹⁴.

Звичайно, в умовах війни виникали труднощі в налагодженні навчання. Наприклад, викладачам і студентам Об'єднаного українського художнього інституту не вистачало художніх матеріалів, коштів на харчування, одяг. Та все ж, за спогадами українських митців і педагогів, а також тодішніх студентів, Самарканд у той складний час став ніби художньою столицею країни. У роботах викладачів інституту, створених в евакуації, змальовано знамениті історичні пам'ятки та міські краєвиди Самарканда, сцени східного побуту. Цікаво, що студенти й викладачі інституту були розміщені в древніх стінах Регістану, що, в свою чергу, дозволило їм відтворити мотиви тієї славетної пам'ятки в своїх творах та передати дух древньої культури. 31 січня 1944 р. інститут було переведено до Загорська під Москвою, де він розмістився у старовинному храмі, що став новим поштовхом до творчих пошуків¹¹⁵.

Війна викликала суттєві зміни у викладацькому та навчальному навантаженні. У 1941/42 н.р. запроваджувалися нові навчальні плани. Скорочувалися терміни навчання у вишах з 5 до 3,5 років і з 4 до 3 років¹¹⁶. Таке зменшення відбувалося за рахунок урізання виробничої практики та термінів на дипломне проектування, збільшення кількості навчальних занять — до 42 год. на тиждень, відміни зимових і скорочення літніх канікул до одного місяця. Наприклад, навчальний процес в ОУДУ відбувався в умовах перебудови навчальних планів відповідно до військового часу, з урахуванням вказаних змін. На екзаменаційну сесію виносилося 6–8 іспитів і 4–6 заліків. Для студентів організовували

¹¹⁴ Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту... С. 24.

¹¹⁵ *Криволапов М. С.* Про мистецтво та художню критику України ХХ століття: Вибрані статті різних років. С. 188.

¹¹⁶ Уже 18 червня 1942 р. постановою РНК СРСР це скорочення було скасоване і в 1943/44 н.р. виші повернулися до попередніх термінів навчання.

додаткові заняття, індивідуальні консультації. Від них вимагали обов'язкового відвідування двох третин всіх учбових занять, тих, хто працював на виробництві, від занять звільняли¹¹⁷. Змінилося співвідношення лекційних та практичних занять, з ухилом на останні. Широкого розповсюдження набула практика об'єднання студентських груп у потоки, читання оглядових лекцій перед екзаменами. Через високу зайнятість студентів іншими видами робіт, про які мова піде далі, у вишах заняття довелося подовжувати до 8–10 години на день, збільшилася кількість лекцій у вечірні години та вихідні дні. Це створювало серйозні труднощі з вивчення низки дисциплін, особливо складних для засвоєння. Щоб допомогти студентам, викладачі надавали індивідуальні та групові консультації. Важливого значення набуло кураторство, велася систематична робота з надолуження матеріалу пропущених лекцій та практичних занять тощо. Досвід річної роботи за скороченими програмами довів, що студенти не засвоювали належним чином теоретичний матеріал. Колективу викладачів КПІ довелося зіштовхнутися з серйозними прогалинами в організації навчального процесу в САП. Багато студентів не виконували навчальних планів. 1942/43 н. р. план випуску фахівців було виконано лише на 69%. Виникли проблеми з розподілом фахівців, тільки трохи більше третини випускників було направлено 1943 р. на заплановані місця роботи. Однак вже в 1943/44 н. р. внаслідок підвищення вимог до виконання навчальних планів, число студентів, які повністю склали зимову сесію, збільшилося проти попереднього року з 44 до 70%, а виконання плану випуску фахівців досягло 89%¹¹⁸. Постанова РНК СРСР № 971 від 18 червня 1942 р. скасувала скорочені терміни навчання¹¹⁹.

Гостра нестача приміщень у місцях евакуації призводила до запровадження навчання у кілька змін. Наприклад, у Дніпропетровському державному університеті, приєднаному до Чкаловського державного педагогічного інституту, заняття відбувалися у три зміни з перервами 5 хв. між парами: 1-ша зміна — від 7.15 до 12.45 (медінститут), 2-га — від 13.10 до 17.45 (природничий і фізико-математичний факультети), 3-тя — від 18.00 до 20.45, а іноді від 19.00 до 23.25 (літературний та історичний факультети). Зрозуміло, що продуктивність роботи в третю зміну була дуже низькою. Через скупченість і неймовірну тісноту навчальний процес проходив в абсолютно неприпустимих умовах: нерідко студенти слухали лекції стоячи, не маючи можливості записати лекцію. Окрім того, майже

¹¹⁷ Єрохіна Т. [Харківський] Університет під час війни...

¹¹⁸ Зеркалов Д. В. НТУУ «КПІ». Минуле і сьогодення... С. 61.

¹¹⁹ Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 67–68.

всі навчальні приміщення від 7.00 до 23.00 використовувалися під аудиторії; читального залу не було. Консультації, а іноді лекції доводилося проводити в канцелярії, у коридорах. Усе це означало майже повну відсутність необхідних умов для самостійної роботи студентів. Кафедри й деканати не мали приміщень для роботи. Не було кімнати для відпочинку викладачів. Величезна бібліотека перебувала в трьох маленьких кімнатах, багато літератури, залишеної у допоміжних приміщеннях, була приречена на загибель. В інституті систематично вимикалося освітлення, у результаті лекції зривалися. Керівництву вишу після довгих поневірянь удалося домогтися підключення обладнання на спеціальну лінію, яка не вимикалася навіть в умовах аварійного стану¹²⁰.

23 лютого 1942 р. у Барнаулі розпочалися навчальні заняття із 20 студентами Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування. Їх проводили 12 викладачів, які прибули із Запоріжжя. Навчальні заняття відбувалися в умовах суворих сибірських морозів у неопалюваному недобудованому приміщенні колишньої школи, щойно звільненої шпиталем. У березні 1942 року на перших трьох курсах з'явилося 77 студентів-москвичів, які склали основу контингенту автотракторного факультету. Спочатку було сформовано 7 кафедр, кількість яких до літа 1942 року зросла до 12, на них нараховувалось лише 27 викладачів. Основу науково-педагогічного персоналу склали викладачі Запорізького машинобудівного інституту, а також прибулі з Москви і Ленінграду. На початок 1942/43 н.р. навчалися 484 студенти, проте склад їх часто змінювався. Студенти не мали пілг, броні, їх призивали до лав Червоної армії. На кінець навчального року їх залишилося тільки 211, з них 155 першокурсників. Лише 55 студентів випускного курсу були поселені до гуртожитку, всі інші мешкали на приватних квартирах. Не вистачало підручників, наочних посібників. Недостатньою була й навчально-виробнича база. Долаючи чисельні труднощі та проблеми, пов'язані з воєнним часом і облаштуванням на новому місці, колектив інституту за рахунок місцевих ресурсів поповнював обладнання лабораторій. Чимало приладів було виготовлено власними силами. Виробничу практику проходили на Алтайському тракторному заводі у м. Рубцовськ та залізничних майстернях депо ст. Барнаул. У квітні 1943 р. відбувся перший у воєнний період випуск студентів. 13 вихованців отримали дипломи інженера, з них два — з відзнакою. У 1944 р. було випущено тільки чотири інженера¹²¹.

Аби наблизити навчання до військових потреб, запроваджувалися нові навчальні дисципліни: так у вишах фізико-математичного профілю це

¹²⁰ Історія Дніпропетровського національного університету... С. 108, 110.

¹²¹ Національний університет «Запорізька політехніка» — 120... С. 25–26.

були теорія стрільби, аеродинаміка, авіаційні прилади; студенти-хіміки знайомилися зі службою протиповітряної і протихімічної оборони; на географічних факультетах вивчалися воєнна топографія, аерофотозйомка; біологи освоювали бактеріологію, хімію отруйних речовин; в окремих технічних вишах розпочалася підготовка спеціалістів зі швидкісної авіації, радіолокації, бойової техніки. У вишах гуманітарного профілю поглиблена увага приділялася вивченню творів з воєнної проблематики як вітчизняного, так і зарубіжного авторства. Особливе місце надавалося тематиці патріотизму, героїзму самопожертви. Передбачалося, що лекції та семінарські заняття викладачів цих кафедр мали позначатися актуальністю та політичною гостротою. Звичайно, потужною була ідеологічна складова, спрямована на виховання у студентів поваги до радянського, захоплення провідними діячами комуністичної партії та її вождем — Й. Сталіним. Місія ідейно-політичного виховання покладалася на кафедри суспільних наук.

Залежно від профілю вишу наближення до військових потреб проявлялося у перебудові змісту навчання. Наприклад, у Харківському педагогічному інституті іноземних мов студенти старших курсів активно опрацьовували антифашистську літературу. При відсутності відповідної тематики в підручниках з іноземних мов викладачі складали відповідні тексти самостійно. Вивчалася спеціальна військова термінологія. Тематика письмових робіт, перекладів та творів також мала воєнний характер, уперше було введено військовий переклад¹²². У вишах історичного профілю навчальні курси спрямовувалися на вивчення важливих історичних подій. По суті вперше в радянських умовах на патріотичній хвилі увага стала приділятися життю й діяльності багатьох історичних постатей: І. Гонти, О. Довбуша, М. Кривоноса, С. Палія, П. Сагайдачного, І. Сірка та ін.¹²³ На філологічних та історичних факультетах вивчались наступні дисципліни: методика і організації політпросвітрова в Червоній армії, історія війн і військової справи, історія першої імперіалістичної війни, методика використання художньої літератури в політпросвітницькій роботі тощо. Метою навчання визначалося виховання у студентської молоді ненависті

¹²² Місечко О. Є. Формування системи професійної підготовки вчителя іноземної мови у педагогічних навчальних закладах України (1900–1964 рр.): Дис. ... д-ра пед.н. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка МОН України, 2011. С. 307–315; Осьмачко С., Гонтаренко І. Педагогічна освіта та підготовка філологів на Україні. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/22026/1/С.А.%20Осьмачко1%2С%20І.С.Гонтаренко%20ПЕДАГОГІЧНА%20ОСВІТА%20ТА%20ПІДГОТОВКА%20ФІЛОЛОГІВ%20НА%20УКРАЇНІ.pdf> (дата звернення: 03.06.2022).

¹²³ Коваль М. В. Політика проти історії : українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С. 7.

до загарбників, акцентувалася увага на визвольних війнах. У медичних навчальних закладах була запроваджена військово-медична підготовка, метою якої став випуск молодшого лікаря полку й ординатора польових медичних установ з належним рівнем знань та навичок¹²⁴.

У всіх навчальних закладах особлива увага приділялась військовій підготовці студентів. Ще 17 вересня 1941 р. ДКО ухвалив рішення про обов'язкове військово-навчання для чоловіків віком 16–50 років за спеціальною програмою, на яку відводилося 110 годин підготовки та навчання. Студенти, які пройшли такий всеобуч повинні були володіти навичками ведення рукопашного бою, подолання перешкод, навичками з пересування на лижах, здійснення марш-кидків, ведення прицільного вогню, метання гранат, переправи через водні перешкоди у повній бойовій викладці, бігу пересіченою місцевістю тощо¹²⁵.

Слід відзначити, що переважно, колективи вишів зазнали суттєвих втрат, як внаслідок мобілізації до лав Червоної армії, так і недбало проведених евакуаційних заходів. Налагодження навчального процесу вимагало неймовірних зусиль від усіх його учасників. Та найбільша відповідальність покладалася на керівників навчальних закладів. Доля вишів у евакуації багато в чому залежала від їх очільників. Останні вимшено виконували функції організаторського та господарського характеру. І саме їхні якості господарників, наполегливість, вміння ухвалювати самостійні, нестандартні рішення визначили особливості налагодження роботи вишів, побутового життя викладачів і студентів, яке на той час суттєво впливало на навчальну та наукову роботу. Адже часто навчальні заклади розміщувалися у непристосованих приміщеннях. Жити доводилося у землянках, господарських будівлях. Керівництву вишів доводилося дбати не лише про налагодження навчального процесу, а й про будівлі чи ремонт приміщень, забезпечення їх меблями, навчальним приладдям, закупівлю підручників, заготівлю дров на зиму, продовольче забезпечення працівників і студентів тощо. Ті виші, які все-таки змогли зібрати викладацький колектив і відновити роботу, переважно, вже у 1942 р. повинні були оголосити набір студентів на перші курси та донабори на II–IV курси, оскільки студентів бракувало. Розглянемо означену проблему на прикладі діяльності окремих евакуйованих українських вишів. Так, робота ХСГІ в евакуації в м. Катта-Курган Самаркандської області розпочалася 15 листопада 1941 р. А вже у січні 1942 р. інститут закінчили 62 особи, з яких

¹²⁴ Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 70–72.

¹²⁵ Сперанский А. В. Высшая школа СССР в 1941–1945 гг.: экзамен войны. Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки». 2015. Т. 15. № 3. С. 37.

55 направили на роботу в Узбецьку РСР. Під час перебування в евакуації ХСПІ здійснив чотири прийоми на перший курс двох факультетів — агрономічного та захисту рослин і чотири випуски спеціалістів. Випускників направляли на роботу в різні райони Узбекистану та в звільнені від нацистів райони України. Загалом дипломи агрономів-полезнавців отримали 110 осіб. У 1943 р. на перший курс в Катта-Кургані було прийнято 85 студентів, на другому навчалось 35, на третьому — 25, на четвертому — 10 студентів. У вересні 1943 р. педагогічний колектив вишу налічував 19 осіб: 4 професора, доктора наук; 2 професора; 8 доцентів, кандидатів наук; один доцент; 4 асистенти. Професорсько-викладацький склад допомагав студентам у їх самостійній роботі. Упродовж лютого–березня 1942 р. в інституті діяли десятиденні курси для агрономів, голів колгоспів, бригадирів та ланкових з вивчення агротехніки вирощування цукрових буряків, та піврічні курси з підготовки зоотехніків, де навчалось 150 колгоспних тваринників¹²⁶.

ХІТ розмістили у приміщеннях Ташкентського інституту інженерів залізничного транспорту (ТашІІТ), де в другу зміну розпочалися заняття для студентів з Харкова. Упродовж вересня–грудня 1941 р. кількість студентів зменшилася від 1083 до 672 осіб, викладачів — від 144 до 66 осіб. Керівництво ТашІІТу визнало доцільним об'єднати два інститути з передачею всього обладнання, майна, кафедр і студентів ХІТ у підпорядкування Ташкентського інституту. Спроби керівництва харківського вишу відстояти самостійність свого закладу не досягнули мети і вже 17 листопада 1941 р. ХІТ було об'єднано з ТашІІТ. І лише з квітня 1942 р. самостійне функціонування інституту було відновлене. У січні 1942 р. відбувся перший воєнний випуск 231 інженера. У лютому того ж року завдяки додатковому набору на І курс було зараховано 289 осіб, на інші — 44. Упродовж 1942 р. спільними зусиллями ТашІІТу і ХІТу вдалося збудувати студентський гуртожиток на 200 місць. Того ж року розпочав роботу філіал у м. Чкалов, де відкрилося підготовче відділення, І та ІІ курси. У Чкаловському філіалі працювало 17 викладачів ХІТу. У Ташкенті, Фрунзе та Джамбулі слухачами новостворених підготовчих відділень ХІТу стали 411 осіб. Станом на 1 жовтня 1943 р. професорсько-викладацький колектив ХІТу складався вже із семи професорів (серед

¹²⁶ Голюкова О. М. Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Аграрна освіта і наука: соціально-філософське осмислення*: монографія / за заг. ред. О. І. Заздравної; Харків. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. Харків: ФОП Бровін О. В., 2020. С. 119–120.

них — троє докторів наук), 35 доцентів (із них — 27 кандидатів наук), дев'ятьох старших викладачів і 23 асистентів (усього 74 особи)¹²⁷.

Однак, загалом через брак студентів випуски фахівців евакуйованих українських навчальних закладів були малочисельними. Тільки окремі виші, які відзначалися великою кількістю студентів до війни і змогли їх евакуювати належним чином, за час перебування в евакуації підготували більшу кількість спеціалістів. Наприклад, КПІ, в якому 1941 р. навчалися 3000 студентів, працювало понад 300 професорів-викладачів, загальна чисельність інститутського колективу складала 5000 осіб, упродовж евакуаційного періоду 1942–1944 рр. здійснив випуск тільки 120 інженерів¹²⁸. За весь період перебування в Кзил-Орді ОУДУ підготував 263 фахівця, з них 160 філологів, 43 історика, 22 хіміка, 20 фізиків і математиків, 18 біологів¹²⁹. У Київському лісогосподарському інституті 295 юнаків і дівчат у 1942–1943 рр. одержали диплом інженерів-механіків, агрономів, інженерів-електриків, агрохіміків. 40 випускників були направлені на оборонні заводи, 18 інженерів-механіків — в Академію моторизації і механізації РСЧА, 14 агрономів і агрохіміків зараховані до військової Академії хімічного захисту, 9 осіб відрядили у військові училища, решта одержали призначення на роботу в галузі сільського господарства Казахстану¹³⁰. Київський технологічний інститут шкіряно-взуттєвої промисловості в евакуації підготував 11 інженерів¹³¹. Випускниками Київського ветеринарного інституту впродовж перебування в евакуації стало 276 ветеринарних лікарів¹³². Загалом за час перебування в евакуації ХММІ випустив 75 інженерів для промисловості, а ХХТІ — 150 інженерів-технологів¹³³. ХАІ в евакуації продовжував готувати фахівців для авіаційної промисловості (тільки в 1944 р. відбувся випуск 96 інженерів)¹³⁴. За два роки роботи в Байрам-Алі, в Одеському державному університеті диплом отримали 64 спеціаліста, всього ж за увесь

¹²⁷ Український державний університет залізничного транспорту... С. 19.

¹²⁸ *Зеркалов Д. В.* НТУУ «КПІ». Минуле і сьогодення... С. 9, 55, 61.

¹²⁹ *Єрохіна Т.* [Харківський] Університет під час війни...

¹³⁰ *Лановюк Л.* Університет під час евакуації періоду Другої світової війни 1941–1945 рр. ...

¹³¹ *Каплун В.В.* 85 років Київському національному університету технологій та дизайну... С. 61.

¹³² Історія університету [Національний університет біоресурсів і природокористування України] через призму спогадів. URL: <https://nubip.edu.ua/node/18762> (дата звернення: 05.06.2022).

¹³³ Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»... С. 32.

¹³⁴ *Быстров Н.* ХАИ в годы войны... С. 1.

період діяльності університету в евакуації випуск склав 255 осіб¹³⁵. Найбільше з усіх українських вишів в евакуації підготував Державний медичний інститут, а саме 3076 лікарів, 2000 з яких відбули на фронт¹³⁶, однак у цьому випадку слід враховувати, по-перше, що медики вважалися пріоритетними для підготовки, які і військові, по-друге — цей навчальний заклад об'єднав у своєму складі 6 українських медичних вишів, про що йшлося вище. Загалом ситуація з контингентом студентів/випускників зазнала позитивної динаміки з процесами демобілізації студентів старших курсів з лав Червоної армії.

Високий рівень відсіву студентів упродовж перебування в евакуації був викликаний низкою причин. Так, важкі побутові умови негативно позначилися на навчанні. Українською гострою була житлова проблема. Частина студентів Харківського університету була розселена в приміських колгоспах і радгоспах, де тимчасово залучалася до сільськогосподарських робіт¹³⁷. Навчальні приміщення так само не відповідали нормам. Через брак належних будівель вишам віддавали будь-які вільні приміщення, незважаючи на їх стан та невідповідність навчальним потребам. Поширеною була практика розміщення евакуйованих українських вишів в освітніх установах. Внаслідок цього «місцеві» мали потіснитися, що нерідко викликало у них невдоволення, а інколи призводило до конфліктних ситуацій. Таке ж становище спостерігалось і з майном. Брак навчального приладдя, літератури також вирішувався за рахунок місцевих ресурсів, які часто були недостатніми й у мирні часи. Окрім того викладачі та студенти вишів нерідко самотужки мали забезпечувати себе продуктами харчування. Так, студенти Київського ветеринарного інституту, який став однойменним факультетом Свердловського сільськогосподарського інституту поєднували навчальну практику та працю в учгоспі — підсобному господарстві у Білоярському районі, де практично не було сільськогосподарської техніки, тягової сили, інвентаря й доводилося працювати вручну. Продукція господарства йшла на забезпечення продовольством, як державних потреб, так і для їдальні вишу та постачання продуктами родин працівників навчального закладу¹³⁸.

Важко доводилося з харчуванням, паливом, були перебої з електроенергією, не вирішені побутові питання. Відсутній теплий одяг, взуття, постільна білизна. Труднощі долали самотужки. Наприклад, у Запорізь-

¹³⁵ *Самойлов О.* Одеський університет в 1941–1945 рр. ... С. 318.

¹³⁶ *Мельник В., Широбоков В.* Кафедра мікробіології Київського медичного інституту... С. 97.

¹³⁷ *Єрохіна Т.* [Харківський] Університет під час війни...

¹³⁸ Історія університету [Національний університет біоресурсів...]

кому інституті сільськогосподарського машинобудування (Барнаул) організували майстерню з пошиття взуття, шапок, хутряних комплектів, рукавиць. Студенти самі заготовляли дрова й вугілля. Інститут мав підсобне господарство, земельну ділянку до 60 га, де вирощували картоплю, овочі, зернові культури. Незважаючи на складні умови життя, студенти допомагали колгоспам і радгоспам зі збиранням урожаю, заготівлею дров для підприємств, шкіл та шпиталів тощо¹³⁹.

Окрім важких матеріально-побутових умов, негативно вплинув на контингент студентів недостатній відбір при вступі, поєднання навчання й роботи на промислових підприємствах, призив у армію, низька успішність. Зважаючи на брак кваліфікованих кадрів, РНК СРСР у травні 1942 р. ухвалила постанову «Про плани прийому у вищі в 1942 році і заходи зі зміцнення вищих навчальних закладів», яка визначала механізм подолання складності набору студентів, у тому числі й за рахунок прийому до навчання осіб з високим і достатнім рівнем успішності без вступних іспитів, залучення до навчання більшої кількості дівчат¹⁴⁰. Зростання контингенту студентів передбачалося досягти завдяки подоланню матеріальних труднощів. 10 лютого 1943 р. РНК СРСР ухвалила постанову «Про покращення харчування студентів вишів», згідно якої навчальним закладам рекомендували організувати підсобні господарства та створити їдальні закритого типу, студентів повинні були забезпечувати продовольчими товарами за нормами, встановленими для працівників транспорту, промисловості та зв'язку (1800 г м'ясо- та рибопродуктів, 400 г жирів та молочних продуктів, 1200 г круп та макаронів, 600 г хліба на день). Мала би сприяти збереженню контингенту вишівської молоді постанова про стипендії для всіх студентів з високим і достатнім рівнем успішності, ухвалена радянським урядом 15 вересня 1943 р. Відповідно кількість студентів, які змогли отримувати стипендію зросла від 20% до 80%, окрім того відмінники отримували підвищену стипендію. За успішне навчання на I курсі студент міг розраховувати на стипендію в розмірі 140 крб, на II — 160 крб, на III та IV — по 185 крб, на V — 210 крб¹⁴¹.

¹³⁹ Національний університет «Запорізька політехніка» — 120... С. 26.

¹⁴⁰ Загалом по Радянському Союзу частка дівчат серед студентів складала 58% у 1940/41 навчальному році, та зросла до 77% у 1942/43 навчальному році. (Советская высшая школа в годы Великой Отечественной войны / В. В. Дрыночкин [и др.]; под ред. Ф. Б. Комала. Москва: Высшая школа, 1980. С. 42).

¹⁴¹ Про розміри та порядок призначення стипендій у вищих навчальних закладах та технікумах та про звільнення студентів від призову до Червоної Армії (Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ), ф. Р-5446, оп. 1, спр. 218, арк. 189–191). До речі, ця постанова містила перелік вишів, які отримували вищі розміри стипендій (I курс — 210 крб, II — 240 крб, III та IV — по 275 крб, V — 315 крб). З українських інститутів до

Однак існувала плата за навчання, що стало на заводі відновленню довоєнної кількості студентів. Наприклад, розмір річної плати за навчання в непедагогічних вищих навчальних закладах дорівнював приблизно середньомісячній зарплатні працівника невисокої кваліфікації відповідної галузі. Тільки певні пільгові категорії громадян звільнялись від оплати¹⁴². Частина студентів полишала навчання у вишах, через те, що була мобілізована на фронт. Ситуація змінилася на краще у 1943/44 н.р., коли були ухвалені постанови, за якими заборонявся призив студентів вишів¹⁴³. Згодом відбулося поступове зростання контингенту студентів, у тому числі й за рахунок колишніх фронтовиків, які приймалися на навчання за пільговим режимом.

Доволі складні завдання в умовах евакуації покладалися на професорсько-викладацькі колективи. Окрім налагодження навчального процесу, вони мали зорганізувати студентську молодь на лояльне ставлення й підтримку радянського режиму, активізувати патріотичні настрої студентства, підтримати окремі ініціативи щодо самовідданої праці та самопожертви в ім'я перемоги. Все це необхідно було здійснювати в умовах подолання викладачами та працівниками вишів складних матеріальних проблем (дефіцит продовольства, житла, теплого одягу, палива, низької зарплатні), неналежних умов праці (неприспособлені під навчальні потреби приміщення, відсутність елементарних меблів, брак навчально-методичної та наукової літератури, лабораторного обладнання тощо). Виникали труднощі й у співробітників вишів. Завідувач бібліотеки Р. Давидова 26 грудня 1942 р. написала директору Чкаловського педагогічного інституту (в складі якого функціонував ДДУ) Макарову доповідну записку про стан приміщення бібліотеки. «Приміщення бібліотеки холодне. З наявних 3 печей до останніх днів жодна не топиться. У бібліотеці 6 градусів тепла,

них потрапили: Харківський авіаційний, Миколаївський кораблебудівельний, Криворізький гірничорудний, Дніпропетровський гірничий, Донецький та Одеський індустриальні, Запорозький машинобудівний, Харківські механіко-машинобудівельний, Харківський хімічно-технологічний, Дніпропетровський та Харківський інженерів залізничного транспорту, Одеський інженерів водного транспорту. Студенти саме цих вишів звільнялися від призову в армію. (Збірник постановлений и распоряжений правительства СССР, 1943. № 12. С. 214–224).

¹⁴² Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.]; Ф. Г. Турченко (наук. ред.). Запоріжжя: Просвіта, 2013. С. 370–371.

¹⁴³ Постанова РНК СРСР № 32 від 8 січня 1943 р. Про звільнення від призову до Червоної Армії студентів випускного та передостаннього курсів вищих навчальних закладів; Постанова РНК СРСР № 996 від 15 вересня 1943 р. Про розміри та порядок призначення стипендій у вищих навчальних закладах та технікумах та про звільнення студентів від призову до Червоної Армії (ДАРФ, ф. Р-5446, оп. 1, спр. 210, 218).

замерзає чорнило. В останні два дні почали топити всього одну піч. Працювати абсолютно неможливо: співробітники хворіють, йдуть обігріватися в інші сектори»¹⁴⁴.

Не всі викладачі змогли влаштуватися у свої навчальні заклади. Однак складні побутові умови змушували їх не відмовлятися від запропонованих інших видів робіт, якщо в «рідному» вищі місця не знаходилося. В умовах війни рідко надавався вибір, або педагог йшов на запропоновану роботу, або взагалі залишався без будь-якого заробітку. Наприклад, наприкінці жовтня 1941 р. деякі викладачі Харківського університету були направлені на роботу в міські середні і неповні середні школи, в місцевий педагогічний інститут м. Кзил-Орда¹⁴⁵. Професор кафедри механічного устаткування цукрових заводів Київського технологічного інституту харчової промисловості ім. А. І. Мікояна Г. Знаменський працював головним інженером механічного заводу у Казахстані, де організовував та збільшив у 2 рази виробництво мін, знизивши витрати сталі та електроенергії¹⁴⁶. Викладачі Дніпропетровського державного університету, зокрема доцент О. Бельгард працював учителем в Ільїнській середній школі, а решта — на польових роботах у місцевому колгоспі. Згодом професори О. Рейнгард, Л. Рейнгард та доцент В. Стаховський працювали в П'ятигорському фармацевтичному інституті¹⁴⁷. Доцент М. Мойсеєнко з 1 жовтня 1941 р. очолив семирічну школу в Хоботовському районі Тамбовської області, а через рік став доцентом кафедри педагогіки Мічурінського учительського інституту, де пропрацював до серпня 1944 року¹⁴⁸.

Доволі докладна інформація про працевлаштування педагогічних працівників ХІБІ дає змогу уявити ареал розпорошення викладачів, у зв'язку з тим, що інститут фактично був стиснутий до одного факультету, приєднаного до іншого вишу. Так М. Юданов працював у Томську на електромеханічному заводі начальником відділу кадрів і виконував завдання Наркомвугілля з вербування робітників на шахти у Східний Сибір. А. Моторний евакуювався в 1941 р. у Західну Казахстанську область, працював у колгоспі, потім був інспектором відділу технічного контролю в Південному аерогеодезичному підприємстві. О. Тіц, завідувач кафедри вищої математики, у процесі евакуації потрапив у Троїцьк Челябінської

¹⁴⁴ Історія Дніпропетровського національного університету... С. 109.

¹⁴⁵ *Граб М. Л.* Діяльність Київського університету в роки Другої світової війни... С. 56.

¹⁴⁶ Історія НУХТ. URL: <https://nuft.edu.ua/istoriya-nuft> (дата звернення: 03.06.2022).

¹⁴⁷ Ми пам'ятаємо! Університет звитяжний: [статті та нариси] / ідея та заг. ред. М. В. Полякова; авт.-упоряд. В. В. Іваненко, І. С. Попова, М. М. Марфобудінова. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2017. С. 17–22.

¹⁴⁸ Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького... С. 110.

області, де займав посаду директора середньої школи, а потім професора фізико-ветеринарного інституту. Професор О. Молокін перебував у Ташкенті, у Середньоазійському Промбудпроекті. Професор Я. Столяров та доцент П. Школьний надавали технічну допомогу в консультуванні проекту висоководного мосту через Дніпро. Професори О. Неровецький, Ю. Лейбфрейд, Б. Шварцбург були направлені на будівництво Магнітогорського металургійного підприємства¹⁴⁹. Звичайно, така ситуація з працевлаштуванням негативно позначилася на збереженні викладацьких колективів вищих навчальних закладів. Вирвані зі звичного середовища, в нових умовах життя та праці, викладачі потребували психологічної адаптації, підтримки адміністрації установ, де вони працювали.

Незважаючи на складні умови праці та життя, викладачі та науковці вищих навчальних закладів, перебуваючи в евакуації, за наявності належної бази вели наукові дослідження як теоретичного, так і прикладного характеру, брали участь в розробці нових видів озброєння і боєприпасів, або ж удосконаленні вже наявних, поліпшенні технологій виробництва, відкривали нові запаси корисних копалин, створювали замітники дефіцитних матеріалів, надавали допомогу в проєктуванні будівель, винаходили медичні препарати та вносили зміни в медичні протоколи лікування поранених, небезпечних інфекційних хвороб, сприяли підвищенню урожайності сільськогосподарських культур та продуктивності тваринництва тощо.

Студенти та працівники евакуйованих українських вишів брали активну участь в громадській роботі, поєднували навчання і роботу на оборонних підприємствах, їх мобілізували на сільськогосподарські роботи, лісозаготівлю, чергування у шпиталях, вони ставали донорами, допомагали родинам фронтників, брали участь в суботниках.

Викладачі та студенти ОУДУ були залучені до суспільно-корисних робіт. Вони взяли участь у будівництві зрошувального каналу довжиною близько 16 км, який поєднав зрошувальну систему Кзил-Орди з річкою Сир-Дар'я. Студенти працювали на заготівлі палива з саксаулу. У період канікул вони розвантажували баржі. ОУДУ мав підсобне господарство — рисові плантації. Студенти пололи їх, збирали врожай, очищували рис. Викладачі суспільних дисциплін виступали з лекціями перед місцевим населенням, тільки упродовж 1941/42 н.р. відбулося понад 600 таких просвітницьких заходів. Також викладачі університету надавали навчально-методичну допомогу вчителям місцевих шкіл та навчальних закладів міста й області¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Харківський національний університет радіоелектроніки...

¹⁵⁰ Єрохіна Т. [Харківський] Університет під час війни...

Викладачі й аспіранти КПІ продовжували науково-дослідну роботу в Ташкенті. Було захищено 5 докторських і 7 кандидатських дисертацій. Київські вчені та інженери долучилися до виконання важливих науково-технічних робіт економічного та оборонного характеру. Під керівництвом проф. В. Васильєва в САП було створено громадське бюро з проєктування першого металургійного заводу в Узбекистані. Активну участь у проєктуванні та будівництві заводу взяли викладачі й співробітники механічного та енергетичного факультетів. Серед інших досягнень київських співробітників слід відзначити: розробку методів підвищення якості чавуну з використанням недефіцитних матеріалів, нову технологію для підвищення продуктивності ливарних цехів, вдосконалення технології різання металів, автоматизацію контролю у машинобудуванні, розробку проєкту ГЕС для Уч-Курганського району Узбекистану, передпускові випробування електрообладнання Ак-Тепенської ГЕС, збільшення потужності електродвигунів великих місцевих підприємств, реконструкцію теплосилового господарства електростанцій Узбекистану, підвищення безаварійності й економічності роботи Чирчикської і Кувасайської ГЕС, Ферганської ТЕЦ, розробку нових типів парових турбін середньої й малої потужності для відновлення роботи енергетичних об'єктів, технологію заміни імпортного каучуку місцевою сировиною, впровадження технології антикорозійних покриттів, налагодження виробництва дефіцитних органічних барвників та соди з місцевої сировини, розробку методу отримання добрив із фосфоритів Кара-Тау, спорудження нового целюлозного цеху на паперовій фабриці в Ташкенті, розробку проєктного завдання щодо створення першого в Узбекистані механізованого склозаводу, появу нового зразка радіотехнічного озброєння та ін. Багато науково-технічних робіт, виконаних київськими науковцями та інженерами в Ташкенті, було відзначено урядовими нагородами. У зв'язку з нестачею фахівців на підприємствах Ташкента деякі викладачі й співробітники вишу поєднували роботу в інституті та на виробництві. Наприклад, професор М. Кондак працював на уральських заводах танкової промисловості, завідувач однієї з технічних кафедр М. Лич — головним інженером літакобудівного заводу, аспіранти С. Картавів та М. Орликов — інженерами оборонного заводу. Студенти поєднували роботу й навчання. Так, восени 1941 р. вони під керівництвом технічних фахівців здійснили монтаж обладнання евакуйованих до Ташкента підприємств, під час бавовняних жнив працювали на полях, споруджували Північно-Ташкентський зрошувальний канал, Саларську та Ак-Тепенську ГЕС¹⁵¹.

¹⁵¹ Зеркалов Д. В. НТУУ «КПІ». Минуле і сьогодні... С. 62–63.

У роки евакуації у м. Красноуфімськ науковці та викладачі ХІІ працювали над дослідженнями зі створення легких типів двигунів для військово-морських кораблів. Професор Б. Носков в роки війни працював головним металургом заводу ім. Кірова. За розробку сталі для танку Т-34 він отримав Державну премію СРСР, яку вніс до фонду оборони. За проектами харківських учених виготовляли приціли для 50-мм мінометів радянських воїнів. Науковці розробили передову технологію штамповки снарядів та мін; впроваджували стартери та електрообладнання для танків, випробували процес приготування хімічних запальників для протитанкових пляшок і запальвальних ампул¹⁵².

Чимало наукових кадрів вищої школи були залучені до виконання військових завдань. У жовтні 1941 р. у Ростові-на-Дону було створене 6-е Військово-дорожнє управління (ВДУ) ДУШосшляху НКВС, ядром керівного складу якого стала велика група працівників Харківського автомобільно-шляхового інституту, що прибула з Харкова. Багато хто з них знаходився в інженерно-саперних та автомобільних військах. Провідні науковці Харківського автомобільно-шляхового інституту не припиняли науково-дослідної роботи, не зважаючи на те, що інститут не працював в евакуації. Зокрема, вони брали участь у розробці документів дорожніх робіт, досліджували можливості впровадження в аеродромне та дорожнє будівництво глинощобенових покриттів. Підготували альбом карт автомобільних доріг СРСР, республік та областей країни, опублікували наукову розробку «Автомобільний транспорт у військових перевезеннях», навчальні посібники з дорожньо-будівельних матеріалів тощо¹⁵³.

Викладачі, співробітники та студенти ХІІ чимало зробили для допомоги фронту та для економіки Узбецької РСР: брали участь у монтажі оборонних цехів на ташкентських паровозобудівному і механічному заводах, працювали на будівництві Ташкентської залізниці, Саларської ГЕС, Великого і Північного Ташкентських каналів. Згідно з планом, встановленим Раднаркомом Узбецької РСР, у навчально-виробничих майстернях інституту виготовлялися деталі для авіаційного заводу. Восени 1942–1943 рр. співробітники та студенти брали участь у збиранні бавовни. Виробничу практику студенти проходили на станціях Ташкентської та Туркестано-Сибірської залізниць¹⁵⁴.

¹⁵² Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»... С. 32–33.

¹⁵³ Історія університету [Харківський національний автомобільно-дорожній університет]...

¹⁵⁴ Український державний університет залізничного транспорту... С. 19.

Дуже багато було зроблено науковцями ДМетІ у вирішенні технічних питань Кузнецького металургійного комбінату: регулювання доменних турбоповітродувних машин, запровадження автоматичного регулювання температури води в деаераторах ТЕЦ комбінату, випробування й налагодження живильної системи, освоєння виплавки спеціальних марок сталі. Група наукових співробітників ДМетІ працювала у Свердловську. В індустріальному інституті професор К. Бунін очолював кафедру термообробки й металознавства. Він консультував оборонні заводи з технологічних питань і проблем якості деталей спеціального призначення. На заводі «Уралмаш» він займався термоукріпленням металу для башт танків. В Уральському науково-дослідному інституті чорних металів працював професор А. Похвіснєв. Директор ДМетІ М. Ісаєнко виконував обов'язки директора дослідницького інституту в 1942–1943 рр. і проводив важливі роботи з виробництва гільз із гарячекатаної снарядної сталі¹⁵⁵.

Науковці Одеського державного університету вели наукові дослідження та виконували громадські роботи, перебуваючи в Туркменії. Хіміки та біологи розробляли технологію виробництва картону та паперу з очерету, рафінування олії, організовували експедиції для збирання місцевих лікарських рослин, уточнення рибних ресурсів республіки тощо. Викладачі-гуманітарії, насамперед історики, прочитали понад трьохсот лекцій для місцевого населення¹⁵⁶.

Колектив МКІ, окрім викладацької та наукової роботи, виконував завдання економічного характеру, зокрема надавав технічну допомогу в налагодженні підприємств, спроектував судно для перевезень по озеру Іссик-Куль тощо. У цілому науково-дослідницька робота викладачів і науковців вишу орієнтувалася на проблеми військового суднобудування, виконувалися замовлення Наркомсудпрому, Наркомрічфлоту СРСР і ЦК КП(б) Киргизії. Спеціально організоване конструкторське бюро у складі 20 викладачів і студентів спроектувало два теплоходи та дві баржі для озер Іссик-Куль і Балхаш. Кафедри вишу підготували до друку збірник «Праці МКІ»¹⁵⁷.

Викладачі Київського технологічного інституту шкіряно-взуттєвої промисловості здійснювали дослідну роботу безпосередньо на заводі «Хромпик», вони зокрема займалися розробкою нового дешевого дубителя. Студенти та викладачі вишу брали участь у таких заходах: збір врожаю в Омській області; розвантаження ешелонів з вугіллям для

¹⁵⁵ Національна металургійна академія України... С. 36.

¹⁵⁶ *Самойлов О.* Одеський університет в 1941–1945 рр. ... С. 318.

¹⁵⁷ Национальный университет кораблестроения имени адмирала Макарова / пред. редкол. С. С. Рыжков. Киев: Логос Украина, 2015. С. 22–25.

заводу; робота на торфо- та лісозаготівлях; робота на Хромпиковому заводі; чергування у шпиталі¹⁵⁸.

Незважаючи на складні умови війни в Київському ветеринарному інституті відновилася наукова робота. Викладачі за завданням Ветеринарного управління Червоної армії розробили методику прискореного лікування поранених коней. Колектив співробітників ветеринарного факультету, за дорученням Уральського військового округу, навесні 1942 р. підготував довідники «На допомогу військовому ветлікарю» та «Словник паразитології». Окрім того, викладачі взяли участь у розробці наступних наукових тем: система добрив у сівозмінах картоплі та овочевих культур відкритого ґрунту з впровадженням у господарствах приміської зони Свердловська; спосіб боротьби зі шкідниками сільськогосподарських рослин з використанням як добрива відходів промислових підприємств; агротехніка вирощування високоврожайної пшениці зі значним якісним покращенням її структури; розробка принципів боротьби із хворобами риби у водоймах Уралу тощо. Упродовж війни було захищено 5 докторських і 4 кандидатських дисертацій. Студенти та викладачі вишу долучилися до допомоги фронту. До лютого 1943 р. вони зібрали 48 000 крб на танкову колону «За Радянську Україну!»¹⁵⁹.

Практично на всіх кафедрах Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту розгорнулася робота з виконання замовлень в умовах воєнного часу. Так, проводили випробування матеріалів, що йшли на виробництво снарядів та озброєння, зокрема для гвардійських мінометів («Катюш»); розробляли графіки руху військових поїздів і розподілу порожніх вагонів під військові вантажі; створили механічні майстерні для випуску продукції оборонного призначення, які працювали цілодобово, надавали технічну допомогу паровозним і вагонним депо, де випускалися бронепоїзди та бронемайданчики; виконували геодезичні роботи зі зйомки території під нові цехи Кузнецького металургійного комбінату. Часто до виконання цих робіт залучалися студенти, особливо старших курсів. Крім того, студенти й викладачі надавали значну допомогу сибірським колгоспам, ремонтуючи техніку. В умовах евакуації було дуже скрутно з харчуванням, особливо взимку 1941–1942 рр. Однак у січні 1943 р. ДІТУ була виділена посадкова картопля, а навесні — 40 га для ведення підсобного господарства. При цьому діїтвіці встигали працювати вахтерами,

¹⁵⁸ Каплун В. В. 85 років Київському національному університету технологій та дизайну... С. 61.

¹⁵⁹ Історія університету через призму спогадів [Національний університет біоресурсів...

пожежно-сторожовою охороною на транспорті та на оборонних підприємствах, різноробочими, брати участь у суботниках тощо¹⁶⁰.

Учені ленінабадської групи ВСПІ вивчали й освоювали виробничі сили у східних районах СРСР, вдосконалювали технології вирощування й впровадження нових сортів сільськогосподарських культур і насаджень. Вони опублікували низку нових праць і практичних рекомендацій щодо боротьби з бур'янами, захисту рослин від хвороб і шкідників, з овочівництва, організації праці в колгоспах і радгоспах. Багато наукових розробок знаходили безпосереднє практичне застосування. Учені Іванівської групи розробили для деяких районів вишу Саратовської області агроправила обробітку землі для одержання максимальних урожаїв¹⁶¹.

В евакуації велася плідна наукова робота в Одеському інституті технології зерна й борошна, зокрема викладачі вишу розробили методи сушіння і переробки в борошно високовологого зерна, механізації транспортування зерна та борошна на чотирьох млинозаводах Ташкента та області. Студенти й викладачі брали участь у будівництві Північно-Ташкентського каналу, Саларської ГЕС, працювали на залізниці, на заводах оборонної промисловості, на збиранні бавовни¹⁶².

Студенти Одеського інституту інженерів водного транспорту поєднували навчання з роботою на промислових підприємствах (здійснювали монтаж обладнання на шовкопрядильній та шовкоткацькій фабриках). Влітку 1942 р. 50 студентів разом із викладачами вишу працювали на збиранні врожаю на колгоспних полях Самаркандської області та будували цукровий завод. Зароблені кошти молодь вносила у воєнні фонди на будівництво танкових колон, авіаескадрилій тощо¹⁶³.

Викладачі Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування здійснювали велику за обсягом і змістом роботу зі студентами й населенням краю: керували роботою студентських політклубів, наукових гуртків, випуском стіннівок, активно виступали з лекціями щодо питань внутрішньої і зовнішньої політики перед місцевим населенням, у шпиталях. Викладачі та студенти перераховували гроші у фонд оборони, відправляли теплі речі й подарунки фронтовикам¹⁶⁴.

Вишівська молодь організовувала концерти художньої самодіяльності для поранених бійців, які перебували на лікуванні, писала листи їх

¹⁶⁰ Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту... С. 24–25.

¹⁶¹ Луганський національний аграрний університет: історичне вид... С. 76.

¹⁶² Одеська національна академія харчових технологій... С. 23–25.

¹⁶³ Одеський національний морський університет. Історичне вид. Том II. С. 17–18.

¹⁶⁴ Національний університет «Запорізька політехніка» — 120... С. 26.

рідним, підтримувала морально. Брала участь у збиранні коштів, теплих речей, формуванні посилок для допомоги Червоній армії тощо.

Студенти та викладачі об'єднаної Консерваторії (Саратов) брали участь у створенні концертних бригад. Вони виступали у шпиталях, на призивних пунктах, і навіть виїжджали на фронт. Від листопада 1941 р. до лютого 1942 р. вони взяли участь у 80 концертах, та ще у 82 заходах спільно з артистами Московського художнього академічного театру¹⁶⁵.

Навчально-виробнича та науково-технічна база, створена у місцях евакуації українських вишів сприяла розвитку закладів вищої освіти. Наприклад, у 1944 р. на базі Київського медичного інституту, 147 викладачів і співробітників якого залишилися працювати в Челябінську, був заснований Челябінський медичний інститут¹⁶⁶. Державний медичний інститут залишив уральцям цінне обладнання, багатотисячний бібліотечний фонд, лабораторії та освоєнні клінічні бази, досвідчені кадри¹⁶⁷. Покращенню навчальної та навчально-методичної роботи Магнітогорського металургійного інституту (МГМІ) сприяло поповнення закладу викладачами з Дніпропетровського металургійного інституту — сформувалися нові кафедри, а ті, що існували раніше, посилювалися кваліфікованими викладачами, було створено низку нових лабораторій, облаштованих апаратами і машинами, завезеними з Дніпропетровська. Дніпропетровці написали нові інструкції до багатьох лабораторних практикумів, у низці курсів вперше ввели виконання розрахункових робіт. Значну роботу у МГМІ провели співробітники хімічних кафедр, які адаптували курс до специфіки металургійного вишу. Поява великої групи кваліфікованих працівників дозволила організувати підготовку спеціалістів з механічного устаткування металургійних цехів та термічної обробки металів¹⁶⁸. Відповідно до розпорядження РНК СРСР, Наркома Мінометного озброєння СРСР і Всесоюзного Комітету у справах вищої школи в 1944 р. у м. Пензі на основі евакуйованої частини Одеського індустріального інституту був створений Пензенський індустріальний інститут¹⁶⁹. У грудні 1943 року було ухвалене рішення розділити колектив Запорізького

¹⁶⁵ ХНУМ імені І. П. Котляревського — 100 років. URL:<http://num.kharkiv.ua/share/pdf/gazeta35.pdf> (дата звернення: 05.06.2022).

¹⁶⁶ Москаленко В. Ф., Грузєва В. Ф. Національний медичний університет імені О. О. Богомольця: минуле, сьогодення, майбутнє. *Охорона здоров'я України*. 2006. № 1/2. С. 84–87.

¹⁶⁷ Круглянський М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 84.

¹⁶⁸ Національна металургійна академія України... С. 34.

¹⁶⁹ Бондар В. І., Оборський Г. О., Шолда О. Б. Директори Одеського індустріального (політехнічного) інституту 1943–1945 рр. ... С. 60, 62.

інституту сільськогосподарського машинобудування, частина якого залишилася у Барнаулі для організації вищого навчального технічного закладу — Алтайського машинобудівного інституту, а частина — повернулася у Запоріжжя¹⁷⁰. Отже, діяльність українських евакуйованих вишів активізувала розвиток вищої освіти у східних регіонах СРСР.

З визволенням українських міст від 1943 р. розпочалися заходи з повернення навчальних закладів. Постановою ЦК КП(б)У від 25 березня 1944 р. «Про підготовку до реевакуації вузів УРСР» було передбачено реевакуацію професорсько-викладацького складу, студентів і майна після закінчення 1943–1944 н.р.¹⁷¹

Виші, які перебували на території УРСР, тимчасово захопленій окупантами, зазнали величезних втрат: майно було розграбоване або знищене, викладачі й студенти потрапили до лав оstarбайтерів, полонених тощо. Було повністю або частково зруйновано 334 будівлі, що належали вишам, окупанти знищили або вивезли до Німеччини обладнання лабораторій і кабінетів, багаті фонди бібліотек тощо. Загальні збитки, за підрахунками наркомату освіти, склали 3 млрд крб.¹⁷² Тільки у Харкові повністю було зруйновано 19 вишів із 34. Так, згоріли корпуси будівельного, ветеринарного, педагогічного першого і другого медичних вишів, геологічний і мінералогічний корпуси університету¹⁷³. Однак відновлення економіки визволених територій України потребувало значної кількості високоосвічених фахівців, тому налагодження роботи вищих навчальних закладів було затребуваним у тогочасному суспільстві. Проте брак належного фінансування й кадрового забезпечення суттєво гальмував ці процеси. Окрім того, не було визначено програми відбудовчих робіт у різних сферах суспільного життя, що відчувалося на місцях при виконанні конкретних завдань.

Після повернення в Україну більшість вишів стикалися з серйозними матеріальними проблемами, необхідністю відбудови навчальних закладів, приміщення яких переважно були зруйновані повністю. Виникали колізії через вцілілі будівлі навчальних установ. Широкою була практика їх вилучення для різних організацій. Тому вже в лютому 1944 р. РНК УРСР ухвалила постанову «Про надання допомоги вищим навчальним закладам

¹⁷⁰ Дедков М. В. Евакуація Запорізького машинобудівного інституту до Барнаулу... С. 110.

¹⁷¹ ЦДАГО, ф. 17, оп. 2, спр. 1631, арк. 48.

¹⁷² Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 106.

¹⁷³ Цимбал Л. М. Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943–1945 рр. ... С. 12.

Києва»¹⁷⁴. Однак, означені рішення втілювалися в життя дуже повільно, про що свідчить подальше ухвалення постанов аналогічного характеру. Так, 25 жовтня 1944 р. РНК СРСР зобов'язала всі державні і громадські організації повернути вишам учбові будівлі і гуртожитки, за винятком виробничих підприємств і шпиталів¹⁷⁵. А 9 листопада 1944 р., фактично через рік після визволення столиці УРСР, цей же урядовий орган видав розпорядження № 1366, згідно якого місцева влада Києва (виконкоми обласних і Київської міської ради) мали до 1 січня 1945 р. звільнити всі навчальні приміщенні та гуртожитки вишів, які використовувалися не за призначенням, повернути вишам вилучене у них під час війни обладнання лабораторій і майстерень¹⁷⁶. Зважаючи на серйозний брак фахівців з вищою освітою радянське керівництво приділяло увагу відбудові вишів, у тому числі й українських, особливо у Харкові та Києві. Так, РНК СРСР зобов'язала Наркомат будівництва виконати будівельно-ремонтні роботи в Харківському державному університеті до 1 вересня 1945 року.

Окремо розглядалося питання відновлення роботи педагогічних вишів, які готували як вчителів, так і викладачів. Ще 28 квітня 1944 р. РНК УРСР ухвалила постанову «Про поновлення роботи вищих педагогічних закладів Наркомосвіти УРСР», якою визначалися конкретні завдання з відновлення діяльності Бердичівського, Кіровоградського, Черкаського та Чернігівського учительських інститутів¹⁷⁷. Про увагу українського уряду до відбудови педагогічних вишів свідчить той факт, що упродовж липня 1945 р. — січня 1946 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили 13 постанов, що стосувалися їх діяльності, з них 5 — загального характеру і 8 щодо конкретних навчальних установ. Наркомат освіти УРСР ініціював ухвалення РНК республіки рішення про заочне навчання вчителів. Це було зумовлено дефіцитом педагогічних кадрів у школі. Нерідко до роботи в школі залучалися люди без педагогічної освіти, а часом і без загальної середньої освіти. Тому Наркомосом ставилося питання про заочну форму навчання в педагогічних вишах. Спочатку було організовано короткотермінові — 6-ти і 8-ми місячні — педагогічні курси, переважно для вчителів початкової школи, а потім їх було охоплено

¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 719, арк. 129.

¹⁷⁵ *Круглянский М. Р.* Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 134.

¹⁷⁶ *Цимбал Л. М.* Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943–1945 рр. ... С. 16.

¹⁷⁷ *Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1950): 36. документів і матеріалів.* Київ: Наук. думка, 1989. С. 109.

заочним навчанням у педагогічних навчальних закладах¹⁷⁸. Гострим було питання з контингентом студентів. На вступних кампаніях перших повоєнних років зберігалася диспропорція у конкурсах у педагогічних та інших навчальних закладах. Як правило, кількість поданих заяв до педагогічних та вчительських інститутів не перевищувала вакантних місць, у той час коли в медичних та інженерних вишах кількість поданих заяв була більшою від наявних місць подекуди вдвічі. Проблема з абітурієнтами, їх рівнем загальноосвітньої підготовки у поєднанні із низьким рівнем життя, зумовлювали високі показники плинності студентів та відрахувань. Наприклад, у 1948/49 н. р. із заочного відділення ЗДПІ було відраховано 353 особи. Вищим навчальним закладам доводилося вирішувати також завдання з відновлення кількісного та якісного кадрового складу персоналу¹⁷⁹.

Зрозуміло, що вищі шанси на відбудову та відновлення навчально-матеріальної бази мали навчальні заклади, підтримані місцевими виробничими підприємствами, адже централізоване фінансування не дозволяло покрити всі необхідні витрати. Так, Донецькому індустріальному інституту допомагали вугільні комбінати, Рутченківський і Горлівський машинобудівні заводи, Донецький та Єнакієвський металургійні заводи, Маріупольський завод ім. Ілліча, Костянтинівський завод та інші підприємства Донбасу. Забезпечення відновлювально-ремонтних робіт Маріупольського металургійного інституту було покладено на Маріупольський металургійний завод, який повинен був виділити необхідне верстатне та лабораторне обладнання¹⁸⁰. Артїлі Дрогобицької області виготовили для місцевого педагогічного інституту столи та стільці. У питаннях сприяння на місцях важлива роль належала обласним, районним, міським радам. Наприклад, питання роботи вишів Одещини упродовж 1944–1945 рр. сім разів виносилися на обговорення. До речі, на квітень 1945 р. у місті вдалося налагодити діяльність 16 вишів із 19 довоєнних. Зрозуміло, що не всі ухвалені рішення були реалізовані належним чином. Власне перевірка, здійснювана спеціальними контролерами у Львівському державному університеті, Київському, Ніжинському, Черкаському педагогічних інститутах, Черкаському, Ніжинському, Конотопському учительських інститутах визнала підготовку до 1945/46 н.р. незадовільною. Слабкими ланками було визначено ремонт вишівських будівель, забезпечення їх меблями,

¹⁷⁸ Пащенко Д. І. Літопис історичних, суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх подій, на ґрунті і тлі яких відбувалося виникнення та становлення Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини : монографія. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2020. С. 128.

¹⁷⁹ Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945... С. 371.

¹⁸⁰ Історія [Приазовський державний технічний університет]...

обладнання студентських гуртожитків. Навчальні заклади відшукували різні засоби для подолання матеріальних труднощів, у тому числі поширеною була практика спільного використання різними вишами одних і тих приміщень, лабораторного обладнання, навчальної та науково-технічної літератури. Так, металургійний і будівельний інститути Дніпропетровська віддали гірничому 10 аудиторій, хіміко-технологічного — 15, фармацевтичний інститут і державний університет допомогли в обладнанні лабораторій сільськогосподарського інституту. Бібліотекою металургійного вишу користувалися студенти гірничого інституту¹⁸¹. Запорізький, Мелітопольський, Сталінський педінститути, Конотопський, Осипенківський, Слоб'янський учительські інститути, навчальні корпуси яких були зруйновані, розпочали навчальний процес у приміщеннях шкіл, користуючись бібліотечним фондом та лабораторним обладнанням середніх шкіл¹⁸². В окремих випадках, особливо коли відбудова вишів затягувалася, це питання розглядалося на державному рівні. Наприклад, 12 серпня 1945 р. було ухвалене розпорядження РНК СРСР № 11983-р «Про включення відновлення будівель Київського лісогосподарського інституту Головлісоохорони при Раднаркомі Союзу РСР до титульного списку надлімітних будівництв на 1945 рік»¹⁸³.

Через неналежне фінансування відбудови вишів поширеним явищем стала самоорганізація колективів навчальних закладів у відновлювальних заходах. Саме працівники вишів та студенти активно долучилися до відбудовчих процесів, долаючи побутову невлаштованість, голод, холод. Викладачі й студенти після занять самотужки виконували різноманітні будівельні та ремонтні роботи. Формувалися навіть спеціальні студентські ремонтно-будівельні бригади. Студенти Київського університету зобов'язалися відпрацювати на відбудові свого навчального закладу по 4 години на тиждень і закликали студентів інших вишів наслідувати їхній приклад та включитися у відбудову рідного Києва¹⁸⁴. 98 молодіжних бригад теслярів, штукатурів, вантажників, електриків працювали на відновленні Донецького індустріального інституту. Загалом їм вдалося відпрацювати на відбудові свого вишу 520 тис. годин, відремонтувати 32 лабораторії та кабінети, понад 40 тис. кв.м. корисної площі¹⁸⁵.

¹⁸¹ Цимбал Л. М. Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943–1945 рр. ... С. 18, 21–23, 153.

¹⁸² Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1950)... С. 82–84.

¹⁸³ ДАРФ, ф. Р-5446, оп. 2, спр. 130, арк. 278.

¹⁸⁴ Киевщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сб. док. Сост. Ф. И. Ильин и др. Киев: Киев. обл. кн.-газ. изд-во, 1963. С. 606–607.

¹⁸⁵ Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 116.

Наприкінці 1943 р. — на початку 1944 р. на визволеній території України працювало 39 вишів, серед них: Київський та Харківський університети та медінститути, Київський політехнічний, Дніпропетровський гірничий, Донецький індустріальний інститути та інші. За даними, представленими у статистичному збірнику про демографічну та економічну характеристику визволених областей УРСР, станом на перше березня 1944 р. діяло 93 виші (60,4% від кількості в 1940 р.) зі 21 119 студентів (17,8%).

Порівняльна таблиця кількості вишів та студентів у них у розрізі областей УРСР станом на 1940 р. та перше березня 1944 р.¹⁸⁶

Області	1940 р.		На 1 березня 1944 р.	
	Всього вишів	У них студентів	Всього вишів	У них студентів
м. Київ	20	22189	11	2906
Київська	5	2485	5	534
Чернігівська	4	2049	2	633
Сумська	6	1936	4	1152
Полтавська	8	3819	4	722
Харківська	36	30768	24	5302
Ворошиловградська	6	2775	4	898
Сталінська	7	6446	7	2442
Дніпропетровська	17	15169	10	2451
Запорізька	7	2975	4	813
Житомирська	4	1820	1	110
Кам'янець-Подільська	1	377	—	—
Вінницька	4	3003	2	734
Кіровоградська	2	812	1	204
Одеська	18	17127	10	1859
Миколаївська	3	2100	—	—
Херсонська	2	1094	2	240
Волинська (по 6 районам)	1	222	—	—
Рівенська (по 27 районам)	1	375	—	—
Чернівецька	2	819	2	119
Всього	154	118360	93	21119

¹⁸⁶ Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст. Документи і матеріали у двох частинах. Ч. 2. Київ: Наукова, думка, 2021. С. 695–696.

Представлені в таблиці¹⁸⁷ дані, по суті, мають проміжний характер, оскільки частина території УРСР станом на 1 березня 1944 р. ще була окупована, а низка вишів перебувала в евакуації. Отже в аналізований період була повністю відновлена довоєнна кількість вишів лише у Київській, Сталінській, Херсонській та Чернівецькій областях, однак тільки в Сумській області до навчання приступили близько 60% студентів, натомість в Одеській — тільки 10% від кількості студентів у 1940 р, у Києві — 13%, Чернівецькій області — 13%. Найбільша кількість студентів у 1944 р. була зафіксована у Харківській області, однак їх кількість становила тільки 17% від наявних у 1940 р.

На жовтень 1944 р., коли територію УРСР було визволено повністю, вже функціонувало 113 вишів. Станом на початок 1945 р. було відбудовано і відновлено роботу 147 вишів із 162, що працювали в 1941 р. на території України¹⁸⁸, за іншими даними — відповідно 154 із 173¹⁸⁹ з контингентом студентів у 137 тис. Налагодили діяльність шість університетів: Київський, Харківський, Одеський, Дніпропетровський, Львівський, Чернівецький, 41 індустріально-технічний, 19 сільськогосподарських, 6 економічних, 61 педагогічний, 12 медичних, 8 мистецьких вишів¹⁹⁰.

Інформація по українським вишам, в яких контингент студентів у 1944 р. значно перевищив довоєнний рівень¹⁹¹

	Назва вишу	Контингент студентів		
		1940	1944	%
1	2	3	4	5
1.	Криворізький гірничорудний	158	447	282,9
2.	Донецький учительський	165	300	181,8
3.	Лебединський учительський	188	294	156,4

¹⁸⁷ Наведена таблиця містить неповні дані, оскільки низка областей УРСР станом на 1 березня ще були окуповані (Вінницька, Чернівецька, Одеська, Ізмаїльська, Тарнопольська, Станіславська, Дрогобицька, Львівська). У таблиці містяться неточності, наприклад, Херсонська область була утворена 30 березня 1944 р., отже по суті вона не повинна була бути виокремлена в таблиці.

¹⁸⁸ Пащенко Д. І. Літопис історичних, суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх подій... С. 137.

¹⁸⁹ Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 139.

¹⁹⁰ История Украинской ССР. В 10 т. Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945)... С. 504.

¹⁹¹ Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 119.

1	2	3	4	5
4.	Одеський технологічний консервної промисловості	556	820	147,4
5.	Київський кіноінженерів	220	292	132,7
6.	Глухівський учительський	394	385	130,9
7.	Харківський радянської кооперативної торгівлі	363	463	127,5
8.	Дніпропетровський фармацевтичний	507	591	116,6
9.	Київський інженерно-будівельний	727	839	115,4
10.	Одеський інженерів водного транспорту	876	1004	114,6
11.	Дніпропетровський металургійний	967	1059	109,5

З наведених в таблиці даних видно, що майже в три рази збільшилась кількість студентів у Криворізькому гірничорудному інституті, який готував фахівців для металургійної галузі, терміново потрібних для відновлення радянської економіки. Так само відбулося зростання студентів в учительських вишах, що пояснювалося браком вчителів для середніх шкіл. Однак загалом по іншим українським вишам контингент студентів не досягнув довоєнного рівня, переважно, внаслідок недостатньої кількості абітурієнтів і значних руйнувань матеріальної бази вишів.

Уряд, зважаючи на потребу в фахівцях, ініціював надання допомоги вишам у відновлювальних процесах підприємствами, заводами, колгоспами тощо. Велике значення мало запровадження для студентів продовольчих і промтоварних карток за нормами постачання робітників¹⁹². Унаслідок самовідданої праці будівельників, активної допомоги громадськості й студентства до закінчення війни значна частина навчальних приміщень, лабораторій, майстерень, бібліотек, гуртожитків інститутів та університетів могли розпочати роботу. Тривало поповнення основного складу студентів і викладачів. Незважаючи на зусилля керівництва вишів, сприяння центральної та місцевої влади налагодження навчального процесу в більшості вишів йшло повільно. Не вдалося подолати проблему дефіциту професорсько-викладацького складу, частково вирішилося питання з приміщеннями навчальних установ, забезпеченням лабораторій і бібліотек, гострими залишалися матеріально-побутова невлаштованість як студентів, так і викладачів. Особливо складною була продовольча проблема. У березні 1944 р. РНК УРСР ухвалила постанову «Про поліпшення харчування і побутових умов студентів і професорсько-викладацького складу в звільнених областях УРСР», що рекомендувала невідкладно

¹⁹² Розпорядження РНК СРСР № 10377-р від 24 травня 1943 р. Про дозвіл Наркомторгу СРСР з 1 червня 1943 р. видавати промтоварні картки по групі робочих студентам вищих навчальних закладів (ДАРФ, ф. Р-5446, оп. 2, спр. 66, арк. 163).

організувати в інститутах підсобні господарства, упродовж 1944 р. відкрити їдальні й крамниці, налагодити безперебійне постачання продуктами харчування колективів вишів, вжити заходів щодо забезпечення студентів та викладачів житлом. З метою поліпшення харчування студентів при 18 вишах Наркомату освіти УРСР наприкінці 1944 р. організували відділи студентського постачання¹⁹³. Наркомторг УРСР і місцеві торги й трести їдальень повинні були передати відділам постачання цих вишів торгівельну мережу й їдальні, які обслуговували студентів і співробітників. Так само ця ж постанова передбачала поліпшення постачання продовольством за рахунок створення при вишах підсобних господарств. Вона зобов'язувала виконкоми рад виділити необхідну кількість землі, інвентар, робочу силу. Отже, кожен виш мав створити власну продовольчу базу шляхом організації підсобного господарства. Усі роботи у таких господарствах виконували студенти¹⁹⁴.

У 1945 році було створене Управління в справах вищої школи при РНК СРСР, на яке покладалося керівництво всіма стаціонарними, заочними та вечірніми вишами і технікумами: промисловими, сільськогосподарськими, економічними, транспорту й зв'язку, підвідомчими наркоматам і відомствам УРСР. Воно виконувало наступні функції: складало річні та п'ятирічні плани розвитку вищої школи і технікумів (у тому числі контингенти й фінансування капітального будівництва), подавало на затвердження Комітету у справах вищої школи при РНК СРСР номенклатуру спеціальностей, перелік факультетів, відділів, кафедр, типів та мережі всіх вишів і технікумів на території УРСР; вносило пропозиції про відкриття, закриття вказаних навчальних закладів, формувало штати професорсько-викладацького та навчально-допоміжного персоналу закладів республіканського підпорядкування, визначало норми набору, контролювало стан матеріально-побутового обслуговування учнів/студентів і викладацького складу всіх вишів і технікумів на території УРСР,

¹⁹³ Наприклад, відділи постачання при Дніпропетровському та Київському інженерно-будівельних інститутах були створені згідно розпорядження РНК СРСР № 3846-р від 21 лютого 1944 р. (ДАРФ, ф. Р-5446, оп. 2, спр. 90, арк. 271), при Донецькому індустріальному, Харківському інженерно-будівельному та Дніпропетровському гірничому інститутах — розпорядженням РНК СРСР № 4390-р від 28 лютого 1944 р. (Там само, спр. 91, арк. 194), Львівському, Одеському та Вінницькому медичних інститутах — розпорядженням РНК СРСР № 18526-р від 13 вересня 1944 р. (Там само, спр. 109, арк. 219), Одеському, Херсонському, Кіровоградському, Миколаївському, Житомирському, Вінницькому та Криворізькому педагогічних інститутах — розпорядженням РНК СРСР № 6776-р від 25 квітня 1945 р. (Там само, спр. 122, арк. 347); при Київському лісогосподарському інституті — розпорядженням РНК СРСР № 9962-р від 29 червня 1945 р. (Там само, спр. 127, арк. 69).

¹⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3, арк. 21–23.

затверджувало плани видання та перекладів українською мовою підручників й навчальних посібників, формувало зведений план розвитку науково-дослідної роботи всіх вишів, робило подання на ректорів вишів (директорів технікумів) та їхніх заступників й багато інших питань¹⁹⁵. Слід сказати, що Управління мало доволі розгалужену структуру, де, наприклад, існував окремий відділ викладання марксизму-ленінізму, одночасно з такими важливими відділами вишів промисловості, транспорту і зв'язку й сільськогосподарських інститутів.

На початок 1945/46 н.р. на території УРСР функціонував 151 виш: 101 республіканського та 50 — союзного підпорядкування. Того ж навчального року розпочали роботу Львівський лісотехнічний, Київський стоматологічний, Станіславський медичний, Харківський театральний і Львівський технологічний інститут будівельних матеріалів. З Харкова до Львова переведено Український інститут кооперативної торгівлі та Український поліграфічний інститут. З початку 1946 р. запрацювали Ужгородський університет, Одеський інститут інженерів сільськогосподарського будівництва. Таким чином, на кінець 1945/46 н.р. діяло 153 виші. У системі вищої освіти України функціонувало 76 вишів союзного підпорядкування: 71 виш підпорядковувався Міністерству вищої освіти України, по 2 — Міністерству шляхів сполучення та Міністерству морського флоту, 1 — Міністерству кінематографії. Діяло 77 вишів республіканського підпорядкування: 54 виші були у віданні Міністерства освіти УРСР, 14 — Міністерства охорони здоров'я, 8 — Комітету в справах мистецтв, 1 — Комітету у справах фізичної культури. Ті з них, що мали навчальну базу відкрили 30 нових факультетів, загалом підготовка фахівців за новими спеціальностями здійснювалася на 472 факультетах. У 1945/46 н.р. навчалася 98 845 студентів¹⁹⁶, на 22 234 (тобто 30%) більше, ніж у 1944/45 н.р. На 24% збільшилася кількість чоловіків серед студентів вишів. На кінець 1945/46 н.р. у вишах України навчалася 11 434 учасники війни. Стипендію отримували 67 462 студентів, були звільнені від плати за навчання 21 855 осіб¹⁹⁷.

Отже, завдяки самопожертві, наполегливій та самовідданій праці студентів, викладачів, працівників вишів, підтриманих місцевою владою, вдалося поступово налагодити більш-менш прийнятні навчальний процес та побутові умови в більшості вишів аж після закінчення війни.

¹⁹⁵ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української радянської соціалістичної республіки. 1945. №3. С. 33–34.

¹⁹⁶ На перших курсах здобували освіту 33 878 студентів (34,6% від загальної кількості), на других — 32 926 (33%), на третіх — 15 757 (15,9%), на четвертих — 9 976 (10,1%), на п'ятих — 6 318 (6,4%).

¹⁹⁷ Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1950)... С. 251–252.

Гострий брак кадрів відчувався у всіх галузях економіки та сільського господарства, культури, освіти, охорони здоров'я. Великої кількості інженерно-технічних працівників потребувала відбудова вугільної, металургійної, коксохімічної і машинобудівної промисловості. У сільському господарстві працював 3761 фахівець, натомість потреба була визначена у 9 тис. агрономів. Для забезпечення сільських лікарень і медпунктів необхідно було 13 тис. медпрацівників з вищою освітою, однак їх кількість була менше 7,5 тис. осіб. За даними на червень 1944 р. в 20 областях УРСР не вистачало 28,5 тис. вчителів¹⁹⁸. При відновленні навчального процесу в вишах враховувалися саме ці потреби.

У першу чергу налагоджувалася робота вишів, навчальна база і колективи яких постраждали найменше. Нерідко, навчання розпочиналося навіть без основного складу викладачів та студентів, які перебували в евакуації. Траплялися випадки, коли виш одночасно функціонував у двох місцях: в Україні та за місцем евакуації. Реевакуацію переважно було здійснено по закінченню 1943/44 н.р., однак по окремим навчальним закладам повернення тривало й до 1945/46 н.р.

Укомплектування вишів професорсько-викладацьким складом стало одним з найскладніших завдань. Гостро бракувало фахівців середньої ланки викладацького персоналу — старших викладачів і асистентів. Кількість педагогічних кадрів суттєво скоротилася (частина викладачів загинула, зазнала поранень, які не дозволяли їм працювати, інші змінили професію, залишилися у місцях евакуації тощо). Лише упродовж 1941 р. кількість штатних викладачів зменшилася більш ніж удвічі¹⁹⁹. Уряд прагнув підтримати викладачів. Восени 1942 р. РНК СРСР ухвалила постанову «Про підвищення окладів працівникам науки», що частково сприяло покращенню матеріально-побутового становища працівників вишів. З 1943 р. розпочалася демобілізація викладачів з фронту. Особливо складною була ситуація з викладачами, які мали наукові ступені та вчені звання. У 1944 р. роботу в вишах розпочало 5700 викладачів, у тому числі 720 професорів і 1420 доцентів²⁰⁰. Поширеною була практика викладання у кількох вишах. Однак навіть при цьому тільки по вишах республіканської підпорядкованості існувало 815 вакантних посад, з них: 180 професорів, 350 доцентів і 285 асистентів. Гострий дефіцит проявився на кафедрах марксизму-ленінізму, філософії, історії, фізики, математики,

¹⁹⁸ Цимбал Л. М. Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943–1945 рр. ... С. 36–37.

¹⁹⁹ Круглянский М.Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 146.

²⁰⁰ История Украинской ССР в 10-ти т. Т. 8. С. 504.

української мови і літератури²⁰¹. На 1 січня 1945 р. до роботи у вишах тільки республіканського підпорядкування вдалося залучити 4,3 тис. викладачів, з них 568 професорів і 949 доцентів. Найбільша кількість викладачів, які мали вчений ступінь і наукове звання, працювало у вишах Наркомату охорони здоров'я, де з 1200 наукових працівників 180 були докторами і 610 — кандидатами наук. У 30 вишах союзного підпорядкування, 544 посади завідувачів кафедр обіймали викладачі, які мали вчений ступінь чи наукове звання. Натомість у вишах Наркомату освіти УРСР працювало понад 2200 викладачів, з них тільки 165 професорів, у тому числі 90 докторів і 357 кандидатів наук²⁰². Із закінченням війни до вишів повернулися демобілізовані з Червоної армії викладачі. І на початку 1945/46 рр. в українських вищих навчальних закладах вже працювало 8842 особи: 1103 професорів, у тому числі 609 докторів наук, 2524 доцентів, серед них 1575 — кандидатів наук, 1656 старших викладачів, 3559 асистентів²⁰³.

Серед викладачів превалювали жінки та чоловіки пенсійного та передпенсійного віку. Складним був морально-психологічний стан професорсько-викладацького складу. Очікуване пом'якшення сталінського режиму виявилось ілюзорним, влада продовжувала тиск на своїх громадян, у тому числі педагогів. Останні мали стати не лише лояльними, але й виховати молодь у правильному ідеологічному руслі. Однак не всі викладачі поділяли такі погляди. Їй влада не забарилися влаштувати полювання на таких «незгідних». Серед іншого поширеними стали показові засудження за ті чи інші «провини» працівників вишів на засіданнях кафедр, загальних зборах колективу вишу, «проробках» і «чистках» тощо. Змагання з владою з метою відстоювання своїх поглядів часто завершувалася не на користь викладачів. Найменшим покаранням була догана, далі — звільнення з роботи, проблеми з працевлаштуванням змушували відмовлятися від педагогічної діяльності. Найважчою карою ставав арешт з подальшим ув'язненням. Тому поступово кількість «незгодних» осіб ставала меншою, або ж вони вмівло приховували свої погляди й ставлення до влади. Повсякденними реаліями професійної діяльності викладачів стали обмеження інтелектуальної свободи та критичного мислення, зрівнялівка, погіршення клімату в наукових колективах, поширення «сексотів», зброєю яких були доноси й наклепи. Буття в умовах постійного

²⁰¹ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української радянської соціалістичної республіки. 1946. № 1. С. 3.

²⁰² ЦДАВО України, ф. 4849, оп. 1, спр. 111, арк. 17.

²⁰³ Круглянский М. Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 150.

страху й недовіри погіршували не тільки моральне самопочуття, а й негативно позначалося на всій діяльності викладачів, розвивало байдужість і апатію, знижувало загальний рівень педагогічної культури з її усталеними морально-етичними нормами соціальної поведінки. Поширеними стали звинувачення творчої інтелігенції в «українському буржуазному націоналізмі». Значна увага приділялася масово-політичній роботі, ідейно-політичному вихованню, які мали втілювати в життя кафедри марксизму-ленінізму шляхом належного викладання суспільних дисциплін²⁰⁴.

У такій ситуації радянська влада покладала надії на молодих спеціалістів. Головним джерелом поповнення професорсько-викладацького складу мала б залишатися аспірантура. Проте налагодження її роботи відбувалося доволі повільно. Так, у 1944/45 н.р. в аспірантурі вишів та науково-дослідних інститутів навчалося тільки 367 осіб, що складало лише 20% від кількості аспірантів у 1940/41 н.р.²⁰⁵ Радянська держава декларативним шляхом намагалася збільшити контингент аспірантів, ухвалюючи відповідні рішення на центральному рівні. Однак насправді кількість аспірантів трохи зросла із закінченням війни, з поверненням до навчання колишніх студентів, які прагнули продовжити навчання та здобути вищу кваліфікацію. Хоча план набору аспірантів у 1945 р. так само не був виконаний: із 308 аспірантів прийнято тільки 183. Однак якісний склад зарахованих до аспірантури не відповідав вимогам, що ставилися до них: недостатня кількість осіб мали стаж практичної роботи і відповідну теоретичну підготовку. Тільки на 1946/47 н.р. передбачалося виділити кошти для створення експериментальної бази та придбання наукової літератури, у тому числі іноземної, практикувати наукові відрядження у великі наукові й виробничі центри СРСР, розширити мережу заочної аспірантури, що мало заохотити студентів до подальшого здобуття освіти. Так само уряд вимагав від завідувачів кафедр, викладачів, які читали вишівські курси та не мали учених ступенів і звань, скласти кандидатський мінімуму й захистити кандидатські дисертації упродовж 1946/47 н.р. Уряд зобов'язав місцеву владу надавати допомогу навчальним і науково-дослідним інститутам у підготовці наукових та науково-педагогічних кадрів²⁰⁶. Висувалися вимоги й до якісного складу аспірантів. Ними не могли бути особи, які перебували на окупованій

²⁰⁴ Народное образование в СССР. 1917–1973 / Ред. Абакумов А. А. Москва: Педагогика, 1974. С. 289–290.

²⁰⁵ Вища школа Української РСР за 50 років. Частина перша (1917–1945). С. 371.

²⁰⁶ Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1950)... С. 227–228; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української радянської соціалістичної республіки. 1946. № 1. С. 3.

нацистами території. Перевага надавалася членам ВКП(б) та учасникам Другої світової війни. Так у 1945/46 н.р. навчалось 1079 аспірантів, з них 339 комуністів, 116 комсомольців, 332 учасника війни²⁰⁷. В окремих випадках викладачами ставали фахівці з виробництва, які мали великий стаж виробничої роботи та були підготовлені до науково-педагогічної діяльності у вишах.

Існували проблеми з контингентом студентів. Набір до будь-якого інституту становив немалі труднощі у зв'язку з обмеженою кількістю абітурієнтів, що закінчували середню школу. Тому при наборі в 1944 р. на I-й курс зараховувалась молодь із дев'ятирічною освітою. Навчаючись в інституті, ця група юнаків і дівчат одночасно опановувала програму 10 класу, що створювало додаткові труднощі. У 1945 році десяти класи закінчили 15 тис. випускників, а план набору прийому студентів до вишів був більшим у два рази й становив 30 тис. осіб. Надалі при багатьох вишах організовували підготовчі відділення, які були покликані посилити підготовку абітурієнтів. Першочергове право зарахування на підготовчі відділення мали особи, які були демобілізовані з лав Червоної армії та флоту після поранень та інших ушкоджень. Слухачами підготовчих курсів при вишах Наркомату освіти з відривом від виробництва у 1945 р. стали 4900 випускників шкіл, на тримісячних курсах без відриву від виробництва навчалось 6500 осіб. У 1945/46 н.р. при 79 вишах республіканського підпорядкування працювали підготовчі відділення та курси підготовки слухачів до вступних іспитів у вищі навчальні заклади. Вони діяли при 6 університетах, 20 педінститутах, 17 учительських, 13 медичних, 9 сільськогосподарських вишах, 6 інститутах мистецтв, 2 інститутах торгівлі, а також при 6 інших вишах²⁰⁸. Однак 21 червня 1948 р. була ухвалена постанова Ради міністрів УРСР «Про курси по підготовці до вступу у вищі та середні спеціальні (технікуми) учбові заклади», згідно з якою встановлювався термін навчання на курсах від 3 до 6 місяців. Підготовчі відділення і курси могли організовуватися лише з дозволу Міністерства вищої освіти СРСР на умовах повної самоокупності. Плата за навчання мала вноситися в касу навчального закладу за два тижні до початку занять відразу за весь строк навчання. У випадку вибування учня після початку занять внесена ним плата за навчання не поверталася. Звичайно, такі умови не сприяли зростанню контингенту слухачів таких курсів. Окремі категорії абітурієнтів користувалися пільгами при вступі, зокрема інваліди війни; учасники війни та діти офіцерів, які загинули на

²⁰⁷ Цимбал Л. М. Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943–1945 рр. ... С. 41.

²⁰⁸ Там само. С. 47.

фронті, звільнялися від плати за навчання тощо²⁰⁹. Також до навчання поверталися студенти, демобілізовані з лав Червоної армії, які не закінчили навчання у зв'язку з призовом в армію. Тільки в інститутах Києва на початок 1945 року навчалось 840 студентів — учасників війни. А вже серед студентів, зарахованих на I-й у 1945/46 н.р., кількість учасників війни в українських вишах становила 9 200 осіб, а наприкінці року їх вже стало 11 434²¹⁰.

Післявоєнний період був позначений труднощами набору необхідної кількості студентів. Аби розв'язати цю проблему з початком визволення території України уряд ухвалив низку законодавчо-нормативних актів. Згідно з ними до проведення набору студентів залучалися працівники вишів, студенти, комсомольські організації. Було випущено довідник для вступників у виші, створено комісію з регулювання контингенту студентів, до всіх вишів направлено їх представників для надання допомоги у проведенні набору. Однак практика доводила, що вказані заходи були малодієвими. Такі виші як педагогічні, учительські, будівельні, поліграфічні, особливо, якщо їх навчально-матеріальна база була зруйнованою, не виконали плану набору студентів. Брак робочих рук в сфері економіки та сільського господарства змусив керівництво країни звернути увагу на розвиток заочної освіти, особливо в педагогічних вишах, про що йшлося вище. З цією метою була ухвалена низка постанов. Зокрема, передбачалося у 1944/45 н.р. тільки у педагогічних інститутах прийняти на заочні відділення понад 28 000 тис. студентів. Мережа заочного навчання постійно зростала. І станом на 1 вересня 1945 р. на заочних відділеннях вже навчалось 47796 осіб, що складало 66% від загальної кількості вчителів, які не мали спеціальної освіти²¹¹.

Відновлення аграрного сектору потребувало забезпечення його фахівцями. Однак існуюча мережа освітніх установ не здатна була задовольнити потреби в спеціалістах. Тому так само було вирішено розвивати мережу заочного навчання. Неухильно зростала кількість студентів у технічних вишах і на 15 вересня 1945 р. їх нараховувалося 32 234 особи. Однак загальна кількість випускників вишів була досить скромною. У 1943/44 н.р. було підготовлено 1500 фахівців, у 1944/45 н.р. — 8360, а в 1945/46 р. — вже 12767 осіб закінчили навчання²¹².

²⁰⁹ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української радянської соціалістичної республіки. 1948. № 11–12. С. 44.

²¹⁰ Цимбал Л. М. Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943–1945 рр. ... С. 51.

²¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 389, арк. 31.

²¹² История Украинской ССР в 10-ти т. Т. 8. С. 504.

Поступово в університетах та інститутах налагоджувалася науково-дослідна робота. Її поживлення спрямовувалося положенням «Про науково-дослідну діяльність вищих навчальних закладів» від 18 лютого 1944 р., та наказом ВКВШ при РНК СРСР від 8 березня 1944 р. Основне завдання науково-дослідної роботи вишів полягало у підготові науково-педагогічних кадрів, підвищенні їх кваліфікації та участі в розробці проблем, пов'язаних з економічним розвитком²¹³. Звичайно, розгортання науково-дослідної роботи гальмувалося слабкою матеріальною та науково-технічною базою більшості освітніх установ. У 1944/45 н.р. у технічних вишах діяло тільки 30% необхідної кількості лабораторій, здебільшого недостатньо обладнаних. Зважаючи на важливість означеного напрямку роботи колективів вишів, уряд вживав заходів для покращення науково-технічної бази вищих навчальних закладів, для розширення тематики, а отже залучення ширшого кола виконавців. Більш прийнятну для дослідження базу вдалося створити тільки до 1945/46 н.р. В українських вишах проводилися як теоретичні, так і експериментальні дослідження. На кафедрах вищої школи загалом розроблялося 3635 тем, зокрема в галузі фізико-математичних наук — 224, хімічних — 201, біологічних — 214, сільськогосподарських — 313, технічних — 483, з історії, філософії та економіки — 364, літератури й мовознавства — 464, медицини — 824, мистецтвознавства — 122²¹⁴. Основною формою поширення науково-дослідних робіт було видання збірників наукових праць, підручників, методичних і навчальних посібників. Результати наукових пошуків обговорювалися на науково-теоретичних і науково-практичних конференціях. Нерідко до таких заходів залучали дослідників з наукових академічних установ, працівників проєктних організацій, промислових підприємств. Наприклад, у конференції, приуроченій до 110-ї річниці Київського університету та присвяченій розвитку науки і культури взяли участь науковці університету та багатьох вишів УРСР, було заслухано та обговорено понад 60 доповідей²¹⁵. У вишах республіканського підпорядкування науково-дослідною роботою займалося 80% професорів, 77% доцентів, 37% асистентів і викладачів, що становилося 52% всього професорсько-викладацького складу²¹⁶. Науковий пошук викладачів був тісно пов'язаний з потребами відбудови повоєнної економіки та сільського господарства УРСР.

²¹³ Высшая школа (основные постановления, приказы и инструкции). Москва: Советская наука, 1948. С. 214.

²¹⁴ Вища школа Української РСР за 50 років. Частина перша (1917–1945 рр.). С. 384.

²¹⁵ За радянські кадри. 1946. 23 лют.

²¹⁶ Цимбал Л. М. Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943–1945 рр. ... С. 67.

Висока увага приділялась підготовці молодих науковців. Їх залучали до роботи в студентських наукових гуртках і науково-теоретичних конференціях. Наприклад, у Київському університеті в 1945/46 н.р. працювало 34 гуртки, в роботі яких брало участь понад 500 студентів²¹⁷. Наукова діяльність студентів у вишах поступово формувала у них необхідні навички та вміння, найбільш здібні студенти інтегрувалися до наукової спільноти й в перспективі могли стати науковцями в своїй сфері.

Пропонуємо на прикладі кількох вишів відстежити, яким чином здійснювалися відбудовні роботи, яким було фінансування, які типові проблеми виникли у налагодженні роботи вишів після повернення в Україну. 1 грудня 1943 р. згідно наказу ректора М. Русько розпочався навчальний рік у Харківському державному університеті. На початок вересня 1943 р. в канцелярії було зареєстровано близько 100 співробітників та викладачів, які повернулися на роботу в ХДУ. В обласних та республіканських газетах з'явилося оголошення про початок його роботи. Так, газета «Радянська Україна» 24 вересня 1943 р. повідомляла, що ОУДУ в Харкові оголосив прийом студентів на сім факультетів. Приймали осіб із закінченою середньою освітою. Без іспитів зараховувалися ті, хто закінчив середню школу в 1941, 1942 та 1943 рр. з оцінками «відмінно» та «добре». Усі інші мали здати вступні іспити, а за наявності вакантних місць зараховувалися без іспитів. 18 вересня 1943 р. було створено приймальну комісію, на яку покладалося завдання формувати академічні групи на факультетах. Однак прийом студентів у 1943 р. відбувся без конкурсних іспитів, оскільки університет мав достатню кількість вакантних місць на всіх факультетах. До жовтня 1943 р. чисельність студентів досягла 120 осіб, у листопаді — 355, а до кінця 1943/44 н.р. — 585 осіб. У червні–липні 1944 р. згідно з постановою ЦК КП(б) У від 25 березня 1944 р. «Про підготовку до реєвакації вишів УРСР» до Харкова після закінчення навчального року повернулися групами з Кзил-Орди студенти та викладачі із сім'ями. Студенти були зараховані на відповідні курси факультетів Харківського університету. Розпочали роботу підготовчі курси для молоді, яка закінчила середню школу в довоєнний період та в роки війни. У травні 1944 р. на курсах навчалось 200 осіб. У серпні–вересні 1944 р. в університеті пройшли вступні іспити, в яких взяли участь 838 абітурієнтів. На перший курс було зараховано понад 700 юнаків та дівчат, 445 з них — без вступних іспитів. 1944/45 н.р. в університеті з відривом від виробництва на восьми факультетах навчалось 1600 студентів, у тому числі 66 учасників війни. На початку 1944 р. у виші

²¹⁷ За радянські кадри. 1946. 20 берез.

відновилося навчання на заочному відділенні, де здобувало освіту близько 500 осіб. Одночасно відбувався процес формування викладацького колективу. Наприкінці жовтня 1943 р. у штаті університету налічувалося 98 осіб, з них 18 професорів і 39 доцентів. У 1944/45 н.р. кількість викладачів досягла 329 осіб, з них 50 професорів, 103 доценти, 2 дійсні члени АН УРСР, 4 члени-кореспонденти АН УРСР та 3 заслужених діяча науки. Поповнення професорсько-викладацького складу йшло переважно за рахунок викладачів, реєвакуйованих з Кзил-Орди та інших міст країни та відкликаних з лав Червоної Армії за розпорядженням радянського уряду. У перші місяці після звільнення Харкова університетський колектив відновлював навчальні аудиторії, що збереглися, ремонтував меблі, встановлював у приміщеннях чавунні грубки для опалення. Дефіцит шибок не дозволяв провести скління всіх вікон. Тому в перший рік навчання частину вікон забили фанерними листами та дошками. У навчальних приміщеннях та лабораторіях не було води. Завдяки самовідданій праці студентів і викладачів навчальний процес розпочався 1 листопада 1943 р. На п'яти факультетах у листопаді 1943 р. налічувалося 36 кафедр, 16 лабораторій та 3 кабінети. До кінця 1944/45 н.р. в університеті функціонували 8 факультетів, 56 кафедр, 68 лабораторій та 13 кабінетів. На деяких кафедрах, зокрема суспільних дисциплін, робота не була відновлена через брак викладачів. У 1944 р. ХДУ випустив 88 фахівців, а в 1945 р. випускниками вже стало 229 осіб. У 1944 р. відновлювальні роботи значно розширилися. Було повністю відбудовано хімічний, біологічний та фізичний корпуси. Будівельні бригади відремонтували 400 м² даху в навчальних корпусах та гуртожитках, виконали в аудиторіях штукатурні роботи, засклили 300 м² вікон, ввели в дію опалення, водогін, освітлення, забезпечили подачу газу до лабораторій. У гуртожитках було відремонтовано кімнати на 600 місць. Відразу після звільнення міста почали функціонувати навчальна бібліотека, згодом Центральна наукова бібліотека ХДУ, їдальня для викладачів та студентів, де в 1944 р. щоденно харчувалося 500–600 осіб. Для покращення харчування в їдальні та карткового продовольчого постачання викладачів, студентів і співробітників місцева влада виділила земельну ділянку для підсобного господарства та закріпила за університетом радгосп «1 Травня» Харківського району. В жовтні 1944 р. при університеті було створено відділ робочого постачання, через магазин якого студенти та викладачі в перші три місяці його роботи понад карткові норми продовольчого забезпечення отримали 79,5 т овочів та 28 т картоплі. 2 січня 1944 р. було створено Вчену раду, до складу якої увійшли 33 провідних вчених, серед іншого вона велику увагу приділяла питаннями підготовки наукових кадрів. У 1944/45 н.р. співробітники різних факультетів захистили дві докторські та вісім кандидатсь-

ких дисертацій. Окрім того університет докладав зусиль для зростання контингенту аспірантів, майбутніх викладацьких кадрів для вищої школи. У 1944 р. кафедри відновили прийом до аспірантури. На перший рік навчання було зараховано 14 осіб. Разом з аспірантами другого та третього років навчання, які розпочали студії ще в евакуації, в аспірантурі нараховувалося 30 осіб. Поряд з викладацькою діяльністю науковці університету долучилися до відновлення зруйнованих промислових і сільськогосподарських підприємств, надавали допомогу госпіталям та лікувальним закладам у виготовленні реактивів. 1945 р. налагоджувалася видавнича діяльність університету²¹⁸. Фактично ж відбудова навчального закладу ще тривала до кінця 1940-х років.

З перших днів після визволення Києва розпочалася робота з відновлення діяльності Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Здійснювався поточний ремонт уцілілих приміщень та їхній розподіл між факультетами, було розпочато відбудовчі роботи Головного (червоного) корпусу, облаштування гуртожитків, відновлення бібліотеки тощо. Проте брак аудиторного фонду змушував керівництво університету звертатися до РНК УРСР з проханням про надання навчальних і житлових приміщень. Відповідно до постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 14 грудня 1943 р. і наказу заступника наркома освіти УРСР від 24 грудня 1943 р. університет поновив свою роботу. Навчання студентів розпочалося 15 січня 1944 р. у складі 6 факультетів (на історичному факультеті навчання відновилося з 1 лютого)²¹⁹. Колектив університету взяв участь у відбудові свого вишу. Паралельно з навчальною і науково-викладацькою роботою студенти та викладачі активно працювали на будівництві. В наступному 1945/46 н.р. найважливішим залишалось завдання з відбудови приміщення, оскільки наявний аудиторний фонд забезпечував лише 20% навчальних та наукових потреб. На той час університет нараховував 13 факультетів, у складі яких функціонувала 81 кафедра (у довоєнний період — 53). Усе це збільшувало потреби у приміщеннях для навчальної і наукової роботи. Діяльність структурних підрозділів забезпечували лише два корпуси. У хімічному корпусі функціонували фізичний і хімічний факультети, у гуманітарному (25% аудиторного фонду вилучено під бібліотеки) — історичний, філологічний, західних мов і літератур, еконо-

²¹⁸ Журавский Ю. И., Зайцев Б. П., Мигаль Б. К. Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны. Харьков: Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1989. С. 99–102, 105–107, 111.

²¹⁹ Історія Київського університету: монографія: у 2 т. / О. В. Вербовий, І. М. Мороз, О. В. Даниленко та ін.; за ред. Л. В. Губерського, І. К. Патриляка, В. Ф. Колесника, А. І. Чуткого. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019. Т. 2. С. 729.

мічний, філософський та міжнародних відносин. Поступово зростала кількість студентів. Якщо станом на 25 листопада 1943 р. їх зареєструвалося всього 115 осіб, то вже на 1 січня 1944 р. було 222 студента (28 юнаків і 194 дівчини). Унаслідок набору упродовж грудня 1943 р. — січня 1944 р., до вишу було зараховано 540 студентів першого курсу²²⁰. А вже 10 жовтня 1944 р. в університеті нараховувалося 2 191 студент, з них 167 — учасників війни, розподіл за курсами: I курс — 886, II — 614, III — 303, IV — 210, V — 178; за статтю: дівчат — 1 941, юнаків — 250 (11,4%). Найбільше було студентів на філологічному факультеті — 529 осіб²²¹. Ще майже через півроку (1 березня 1945 р.) було зафіксовано 2 173 студента, з них 936 осіб з числа реєвакуйованих²²², 138 інвалідів Вітчизняної війни, 1099 осіб — ті, що перебували на окупованій території. Перший випуск фахівців відбувся у 1945 р., дипломи отримали 117 осіб²²³. До кінця 1945/46 н.р. освіту в цьому закладі здобували 3002 студенти²²⁴. Збільшення аудиторного фонду, навіть за рахунок приміщень, наданих міською владою у тимчасове користування, відбувалося повільно, що призвело до організації навчання за «східчастим» розкладом. Складною залишалася ситуація із забезпечення іногородніх студентів гуртожитком. Усі студентські гуртожитки потребували ремонтних робіт. На початок 1943/44 н.р. університет міг забезпечити гуртожитком 150–200 осіб нового набору, щоправда, без м'якого інвентарю. Навіть найкращий з усіх гуртожиток, розташований за адресою вул. Жертв Революції (нині — Трьохсвятительська), 4а перебував у поганому матеріально-побутовому становищі²²⁵. В інших ситуація була ще гіршою. Так, у гуртожитках (Повітрофлотському шосе, 87 та Денисівському (нині —

²²⁰ Історія Київського університету: монографія. Т. 2. С. 730.

²²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 8, арк. 78–79, 122; спр. 18, арк. 6.

²²² Однак з 936 осіб не всі до війни навчалися у КДУ. Аби підсилити студентський склад було ухвалене рішення про залучення до навчання студентів з інших вищих навчальних закладів не лише УРСР, а всього Радянського Союзу. Наприклад, для новоствореного факультету міжнародних відносин пропонувалося наступне: «Комплектування вести головним чином за рахунок корінного місцевого населення, тобто українців і головним чином чоловічої статі. З метою кращого укомплектування факультету добірними цілком придатними в майбутньому кадрами, другий курс факультету укомплектувати за рахунок кращої частини студентів українських університетів: Київського (других факультетів), Дніпропетровського, Харківського, Одеського. Крім того, просити Комітет у справах вищої школи при РНК СРСР про відрядження в Україну для навчання на другому курсі факультету міжнародних відносин студентів українців з університетів: Московського, Казанського, Саратовського та інших» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 774, арк. 164).

²²³ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 3 спр. 1457, арк. 13–15; оп. 10, спр. 3, арк. 19.

²²⁴ Історія Київського університету: монографія. Т. 2. С. 751.

²²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 134, арк. 46 та зв., 163–171.

Бехтерівський) пров., 15) не було меблів. Студенти писали, сидячи на ліжках, використовуючи валізи замість стільців. Постільну білизну, ковдри одержала лише половина студентів, у багатьох кімнатах студенти й аспіранти спали покотом на підлозі у проходах між ліжками. Поганим було освітлення в кімнатах, що змушувало працювати при свічках. Бракувало електричних ламп на сходах²²⁶. Незважаючи на вжиті заходи (проведення ремонтних і відновлювальних робіт, придбання меблів та постільної білизни тощо) навіть 1950 р. не вдалося забезпечити належних умов проживання як для студентів, так і аспірантів. Окрім того, зростання житлового фонду відбувалося значно меншими темпами, аніж зростання кількості студентів та аспірантів. Тому вони вимушені були винаймати «кутки», проживати по 6–10 осіб в одній кімнаті тощо.

У повоєнні роки гострою була продовольча проблема. Адміністрація навчального закладу намагалася налагодити харчування як студентів, так і працівників університету. Ця функція покладалася на спеціалізовані їдальні. У 1946/47 н.р. їдальня № 1 на вул. Жертв Революції, 4а передбачала дворазове харчування для 850–900 студентів. Їдальня № 2 (при управлінні університету) обслуговувала професорсько-викладацький склад, аспірантів й адміністративний персонал (250 осіб, згодом — 320). Харчування було одноразовим. Його якість потребувала покращення, так студенти часто скаржились на недоброякісну, одноманітну, несмачну й низькокалорійну їжу. На кінець 1940-х років кількість студентів, які харчувалися в їдальнях, не перевищувала 30%. В університеті за загальної кількості 4450 студентів щоденно харчувалися лише 1220 осіб²²⁷.

Серйозні проблеми виникли з комплектуванням науково-педагогічного складу університету. На 25 листопада 1943 р. у виші працювало всього 145 осіб, з них 4 члена-кореспондента і заслужених діячів науки, 8 докторів наук — професорів, 11 кандидатів наук — доцентів, 21 старший викладач і викладачі, 5 наукових працівників, 18 лаборантів, 17 препаративників, 19 бібліотекарів, 42 особи обслуговуючого персоналу. Кілька місяців по тому, 1 січня 1944 р. було зафіксовано 89 науково-педагогічних працівників: 4 доктори та 13 кандидатів наук, 16 професорів, 15 доцентів, 15 старших викладачів, 26 асистентів²²⁸. Звичайно така кількість педагогів не могла забезпечити навчальний процес. Наприклад, не вистачало викладачів на історичному факультеті, політекономії для всіх факультетів; викладачів військових дисциплін тощо²²⁹. Вимушено практикувалося

²²⁶ Історія Київського університету: монографія. Т. 2. С. 776.

²²⁷ Там само. С. 781.

²²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 7, арк. 35–36; спр. 8, арк. 78–79.

²²⁹ Історія Київського університету: монографія. Т. 2. С. 731.

сумісництво. Повністю сформувати власний педагогічний склад університету перешкоджали низька заробітна платня, відсутність квартирної фонду, що обмежувало можливості залучення до лав професорсько-викладацького складу на постійній основі нових науковців тощо. Більш-менш вдалося стабілізувати ситуацію з викладачами на кінець 1945/46 н.р., коли в університеті вже працювало 16 дійсних членів і 14 член-кореспондентів АН УРСР, 62 доктори наук, 115 кандидатів наук; 4 викладачі захистили докторські та 33 — кандидатські дисертації; 5 працівників здобули вчене звання професора і 33 — вчене звання доцента²³⁰.

Водночас тривало відновлення будівель університету. За планом упродовж 1944/45 н.р. мали завершити відбудову фасадної частини Головного корпусу, побудувати всі стіни та перекриття і відновити дах у всьому приміщенні. Однак будівельні організації лише вивезли ті матеріали, які вціліли після вибуху та пожежі. Вдалося ліквідувати аварійні ділянки та розібрати завали. Суттєвих позитивних змін у становищі університету не відбулося у 1945/46 н.р., переважно через брак фінансування (із загальної вартості запланованих робіт у 19 млн крб було надано лише 4 млн крб). Тому навіть тризмінна система навчання не могла задовольнити потреб навчального процесу. П'ять факультетів (геолого-грунтознавчий, географічний, біологічний, механіко-математичний та юридичний) змушені були працювати у приміщеннях орендованих у середніх навчальних закладах. Не менші проблеми були й з лабораторним обладнанням. Вагомою перешкодою для наукової та навчальної діяльності було критичне становище бібліотеки, яку фактично довелося формувати заново. До 1946 р. за сприяння інших навчальних і наукових закладів, приєднання безгосподарських бібліотек тощо було зібрано близько 400 тис книг. Робота значно ускладнювалася через відсутність належного приміщення для читальних залів. Чотири студентські читальні кімнати та кімната для наукових співробітників розташовувались у вільних від лекційних занять аудиторіях. Подальші відбудовчі роботи у 1946/47 н.р. здійснювалися так само повільно (вдалося відбудувати 10–12% від запланованого). За приблизними розрахунками потреба університету в приміщеннях становила до 200 нових аудиторій. Дана обставина змушувала керівництво університету звертатися до уряду з проханням про прискорення відбудови та про початок будівництва двох нових корпусів для геологічного та фізичного факультетів. Незважаючи на складне становище університету фінансування залишалося на мінімальному рівні. Недостатні асигнування позбавляли можливості розвитку бібліотеки, не вистачало меблів та

²³⁰ Історія Київського університету: монографія. Т. 2. С. 751.

матеріалів для оформлення робочих приміщень, бракувало будівельних матеріалів для ремонту гуртожитків. Не змінилася фінансова ситуація і в 1947/48 н.р. Не вистачало коштів на придбання навчально-лабораторного обладнання. Не вельми поліпшилося становище й з аудиторним забезпеченням структурних підрозділів. Як наслідок, жоден із факультетів не мав достатньої кількості аудиторій, лабораторій і кабінетів. Наприклад, студенти філологічного факультету були змушені проводити навчання у приміщеннях трьох міських шкіл у нічну зміну. Були випадки зриву запланованих лекцій через відсутність електроенергії. Суттєві зрушення у відбудові університету відбулися тільки у другому семестрі 1948/49 н.р., коли було відновлено фасадну частину Головного корпусу. І хоча фонд приміщень забезпечив потреби університету далеко не повно, однак навчальний процес перевели на дві з половиною зміни. Були надані кошти на закупівлю необхідного обладнання для низки лабораторій. Однак проміжні підсумки процесу відновлення Головного корпусу університету, проведені у 1949/50 н.р. довели, що роботи підрядників попри активну допомогу університетської спільноти велися вкрай повільно. Замість передбачених планом 4 165 м² площі, було введено в експлуатацію лише 1 680 м². Певне пришвидшення темпів відбудови відбулися впродовж 1951/52 н.р., коли було завершено відновлення та введено в експлуатацію половину північного крила Головного корпусу. Збільшення навчальної площі дозволило активізувати розбудову структурних підрозділів вишу і на кінець навчального року в університеті уже діяло 77 лабораторій, 26 кабінетів, 4 музеї і 4 науково-дослідні установи. Відновлювальні роботи в Головному корпусі завершилися у 1950/51 н.р., було введено в експлуатацію 13,2 тис м² нових площ, що дало змогу сконцентрувати всі факультети, за винятком хімічного, в одному корпусі. В гуманітарному корпусі розмістили кабінети гуманітарних факультетів, студентську та наукову бібліотеку, читальні зали, Інститут підвищення кваліфікації викладачів марксизму-ленінізму. Усі факультети отримали нові приміщення під лабораторії та кабінети. За рахунок коштів, виділених РМ СРСР було придбано значну кількість аудиторних і лабораторних меблів, приладів, апаратури та навчальних посібників²³¹. Незважаючи на складні матеріальні умови, університет продовжував розвиватися. 1943 р. в окремий факультет було виділено відділення західних мов, 1944/45 н.р. — засновано філософський і економічний факультети та факультет міжнародних відносин; геолого-географічний факультет розділено на геолого-грунтознавчий і географічний, фізико-математичний факультет — на

²³¹ *Вербовий М.* Відбудова Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка у повоєнний період (1943–1952 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145 (1). С. 25–29.

фізичний і механіко-математичний факультети. Унаслідок реорганізаційних змін у першому повоєнному навчальному році КДУ функціонував у складі 13 факультетів: філософського, історичного, економічного, юридичного, філологічного, факультету західних мов, факультету міжнародних відносин, географічного, геолого-грунтознавчого, біологічного, хімічного, фізичного і механіко-математичного²³². Зміни відбувалися й у розрізі факультетів — зважаючи на повоєнні потреби в фахівцях створювалися нові кафедри чи відбувався поділ вже існуючих. Упродовж 1947/48 н.р. на філологічних факультетах дев'яти університетів СРСР, зокрема й у Київському, було створено відділення журналістики, що готували літературних працівників для редакцій газет, журналів тощо. 1952 р. організовано радіофізичний факультет, що почав готувати фахівців у галузі радіолокації і фізичної електроніки. Водночас факультет міжнародних відносин об'єднано з історичним факультетом на правах відділення²³³. Суттєве покращення матеріально-технічної бази університету спровокувало стрімке зростання університетського колективу й зокрема контингенту студентів. На початок 1953/54 н.р. у КДУ навчалися 5896 студентів на 13 факультетах за 74 спеціальностями²³⁴. Збільшувалася й кількість аспірантів, якщо на серпень 1945 р. в аспірантурі навчалася 69 аспірантів за 24 спеціальностями, то вже в 1952/53 н.р. їх стало 337 осіб, а освіту вони здобували за 84 спеціальностями. Поновилася наукова робота. У 1944 р. професорсько-викладацький і науковий склад закладу розробляв 146 науково-дослідних тем, до 1945 р. їхня кількість зросла до 297²³⁵. Однак поступальний розвиток науки був перерваний гонінням щодо інтелігенції, які розпочалися у 1946 р. і спочатку характеризувалися пошуком «націоналістів» серед істориків і філологів, викладачів суспільних дисциплін; а від 1948 р. переслідувань зазнали генетики та біологи, 1951 р. — знову філологи й історики. Незважаючи на це наукова робота тривала, про що свідчить висока участь університетських викладачів у наукових заходах (конференціях, наукових сесіях, нарадах союзного та республіканського значення), публікація теоретичних напрацювань і практичних розробок, науково-популяризаторській діяльності. Отже, навчально-наукова діяльність Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка відновилася відразу після вигнання ворога зі столиці України. Проте великі руйнування та втрати матеріально-технічної бази, низький рівень фінансування

²³² Історія Київського університету: монографія. Т. 2. С. 742–746.

²³³ Там само. С. 746–748.

²³⁴ Там само. С. 754.

²³⁵ Там само. С. 755–757.

стали на заваді якісному навчальному та науковому процесу. Основні відбудовні роботи вдалося завершити тільки в 1951 р.:

Під час німецько-радянської війни повністю була зруйнована будівля Харківського інженерно-будівельного інституту (ХІБІ). Через місяць після звільнення до міста почали повертатися тисячі харків'ян, зокрема й архітектори та будівельники, яким належало в умовах воєнного часу відновити житлові й громадські будівлі, комунальне господарство. Фахівців викликали з евакуйованих районів та армії. 26 жовтня 1943 р. ДКО ухвалив постанову «Про першочергові заходи з відновлення вугільної промисловості Донецького басейну», яка передбачала поновлення насамперед зруйнованих шахт. Ця масштабна робота включала й відбудову та реконструкцію вишів, підпорядкованих Наркомату вугільної промисловості, для підготовки інженерів-будівельників. Відновлення діяльності ХІБІ відбувалося у приміщенні Харківського сільськогосподарського інституту. У листопаді 1943 р. утворився новий виш — Харківський інженерно-будівельний інститут Наркомату будівельної промисловості. Навіть коли ХІБІ Наркомвугілля був реорганізований у гірничо-індустріальний, будівельний факультет існував ще три роки з тими ж довоєнними спеціальностями та кафедрами, продовжуючи готувати інженерів будівельної й архітектурної спеціальностей. Професори і доценти працювали у двох вишах одночасно, очолюючи однойменні кафедри. Незважаючи на повоєнну скруту, ХІБІ Наркомвугілля розпочав свою діяльність 1 лютого 1944 р. 20 лютого було зараховано у штат 20 співробітників. Після затверджень 14 березня 1944 р. правил прийому утворилася приймальна комісія, а вже наступного дня на факультет промислового і цивільного будівництва зарахували 54 студенти на I курс. За кілька місяців штат вишу нараховував 125 осіб, із них 20 — професорсько-викладацького персоналу. Станом на 1 вересня того ж року штат викладачів налічував близько 80 осіб і поступово збільшився до 130. Набір студентів здійснювався на чотири факультети: промислового й цивільного будівництва; теплофікації, вентиляції, водопостачання й каналізації; архітектурний та геодезичний, а також підготовче відділення. На той час було зараховано 250 студентів та 183 слухачі підготовчого відділення. У ХІБІ був створений відділ робітничого постачання, в який входило карткове бюро, що забезпечувало співробітників і студентів інституту хлібом і продуктами²³⁶. Складні обставини воєнного часу, погане харчування зумовили необхідність створення власної продовольчої бази для поліпшення матеріально-побутових умов студентів. Для роботи із заготівлі дров та на польові сільськогосподарські роботи в підсобні

²³⁶ ДАРФ, ф. Р-5446, оп. 2, спр. 91, арк. 194.

господарства, для обробки колективних городів й освоєння нових ділянок направляли студентів і працівників вишу. За ХІБІ були закріплені землі у Старій Водолазі, Великій Данилівці, Липцях. Вирощений урожай надходив до відділу робітничого постачання, де частина його перероблялася, засолювалася, маринувалася й постачалася в їдальню, а частина розподілялася між співробітниками. У червні 1944 р. згідно ухваленої постанови про участь колективу інституту в роботах з відновлення навчального корпусу на Шатилівці²³⁷, до вказаних робіт долучилися вісім бригад студентів (по 25–30 осіб у кожній) на чолі з бригадирами з професорсько-викладацького складу. Кожна бригада працювала по дві години на день. Виробнича практика студентів проходила на будівництві інституту. У серпні до студентських бригад приєдналися ще три бригади співробітників, які виходили працювати через кожні два дні. У разі ухиляння від сільськогосподарських і відновних робіт студенти втрачали стипендію і талони на додаткове харчування на місяць. За неодноразове порушення дисципліни та погану успішність молодь виключали з інституту з передачею справ до мобілізаційного відділу райради або відряджали на роботу у вугільну промисловість. Після закінчення 1943/44 н.р. постановою уряду від 25 березня 1944 р. «Про підготовку до реєвакуації вузів УРСР» у серпні й вересні з Караганди в Харків почали повертатися студенти будівельного факультету й викладачі з родинами. Багато викладачів брали участь у відбудові Харкова. Існування двох вишів, які практично дублювали один одного, незважаючи на різну відомчу підпорядкованість, призвело до реорганізації одного з них. Постановою ДКО від 18 липня 1944 р. ХІБІ Наркомвугілля у вересні був реорганізований у Харківський гірничо-індустріальний інститут (ХГІІ) з такими факультетами: будівельний, машинобудівний, гірничо-електромеханічний, промислового транспорту. Повна відсутність навчально-лабораторної і матеріально-побутової бази викликала великі труднощі й перешкоди. Відсутність елементарних меблів призвела до того, що виготовляти столи, табурети, лави мусили викладачі, співробітники та студенти вишу, а пізніше це вже робили у майстернях ХГІІ. Щоб розмістити лабораторії факультетів, забезпечити набір студентів у кількості 600 осіб на 12 спеціальностей, необхідно було в короткий термін закінчити відновлення будівлі інституту. Поступово налагоджувалася діяльність науково-виробничого відділу з проєктно-дослідницьким сектором. Учені виконали низку проєктів з відновлення заводів Донбасу, надавали консультації з питань будматеріалів, промислового транспорту, архітектури, технічну допомогу

²³⁷ Шатилівка — район у місті Харкові, назва походить від однойменного дачного селища.

підприємствам вугільної промисловості Донбасу, розробляли науково-дослідницькі теми з питань доцільності експлуатації шахт, виконували проекти відновлення втрачених та зруйнованих будівель, у тому числі й у Харкові. Перший повоєнний 1945/46 н.р. проходив у власній, частково відновленій будівлі навчального корпусу. У вересні 1945 р. штат професорсько-викладацького персоналу налічував 125 осіб, із яких 18 професорів, 43 доценти, більше 170 робітників і службовців, понад 800 студентів. Найбільшим був будівельний факультет — він налічував 560 осіб, на машинобудівному навчалася 180 студентів, контингент гірничо-електромеханічного склав 60, а промислового транспорту — 15 осіб. У 1946 р. відбулася реорганізація Наркомату вугільної промисловості, й ХГП перейшов у підпорядкування Наркомату будівництва паливних підприємств СРСР, а після реорганізації наркоматів, із квітня 1946 р., — Міністерству вищої освіти СРСР²³⁸.

З визволенням Харкова постало питання реєвакуації з Ташкента Харківського інституту інженерів залізничного транспорту (ХІІТ). Згідно з розпорядженням НКШС, вже 14 вересня 1943 р. до Харкова прибуло п'ятеро співробітників ХІІТу для проведення ремонтних робіт навчальних і житлових приміщень інституту. У вересні того ж року ВКВШ дозволив вишу провести набір студентів на 1943/44 н.р. Студенти II–IV курсів, які перебували в Харкові під час окупації, мали змогу зареєструватися в інституті. 6 грудня 1943 р. було створено дві групи підготовчого відділення, а 16 грудня розпочалися заняття студентів Харківського філіалу ХІІТу (на той момент інститут ще перебував у Ташкенті). Щоправда, повноцінним навчальний процес того періоду не був, оскільки студентів регулярно залучали до робіт із відбудови інституту. Упродовж грудня 1943 р. зусиллями студентів і співробітників вишу було відновлено гуртожиток, відбудована їдальня для студентів. У грудні 1943 — січні 1944 рр. в ХІІТі навчалися сім студентських груп і чотири групи підготовчого відділення. У лютому 1944 р. до Харкова з Ташкенту прибуло лабораторне обладнання у супроводі кількох викладачів і студентів-дипломників. Улітку 1944 р. знову проводився набір до ХІІТу, в результаті якого було зараховано 447 осіб. До вересня 1944 р. весь колектив навчального закладу повернувся до Харкова з евакуації. У 1945 р. у виші працювало 14 професорів і 54 доценти на 24 кафедрах. Перші повоєнні роки обернулися суворими випробуваннями для Харківського інституту інженерів залізничного транспорту. У тяжких умовах загальної економічної кризи та руйнувань необхідно було налагодити роботу вишу в найкоротші терміни. Згідно з наказом Міністерства шляхів сполучення, всі

²³⁸ Харківський національний університет радіоелектроніки...

будівлі ХІІТу було зараховано до найважливіших об'єктів залізничного транспорту, які підлягали першочерговій відбудові. Однак, через нестачу будівельних матеріалів і робочої сили, відновлювальний процес ішов украй повільно. У липні 1946 р. із шести повоєнних споруд інституту, до яких входили навчальний корпус, чотири гуртожитки та житловий будинок для професорсько-викладацького складу жодної не було відбудовано повністю. На допомогу прийшли працівники Південної залізниці, завдяки яким відбудовні роботи в ХІІТі було практично завершено до вересня 1946 р., що дозволило частково відновити навчально-виробничу базу інституту. Було здано в експлуатацію навчальні корпуси та студентські гуртожитки зі значними недоліками. Не вистачало лабораторного обладнання та устаткування, підручників і посібників.

Восени 1946 р. на п'яти курсах інституту навчалося 1750 студентів, до війни контингент студентів складав 1947 осіб. Пільги на вступ до вишу надавалися випускникам шкіл-медалістам, відмінникам технікумів, учасникам Другої світової війни. З поступовим налагодженням навчального процесу, велика увага приділялася контролю за самостійною роботою студентів. Було розроблено і затверджено деканами «Графіки навантаження» студентів домашніми вправами, графічними роботами та курсовими проектами. Невід'ємною складовою навчального процесу в ХІІТі була виробнича практика студентів, яка відбувалася на виробничих базах (наприклад, залізничні станції Куп'янськ-Вузлова, Основа, Харків-Сортувальний, Нижньо-Дніпровський вагоноремонтний завод, Полтавський і Чкаловський паровозоремонтні заводи, Оренбурзька та Ашхабадська залізниці), де вже було завершено відбудовні роботи, встановлено сучасне технічне обладнання, практикантам надавалося житло. Перший після закінчення Другої світової війни випуск у ХІІТі відбувся в 1947 р. і склав усього 73 особи. Серйозними залишалися кадрові питання, особливо науковий рівень залучених до роботи викладачів. Зі 156 викладачів був тільки один доктор наук, працювало вісім професорів, 41 кандидат наук і 48 доцентів. Із семи спеціальних дисциплін викладачів не було взагалі. За такої ситуації керівництво інституту було змушене запрошувати до викладацької діяльності сумісників з інших вишів. Науково-дослідна робота співробітників ХІІТу в перші повоєнні роки спрямовувалася на відновлення залізничного транспорту, впровадження прогресивних технічних засобів і технологій. Відновлення наукової діяльності в інституті відбувалося в умовах обмеженості коштів, лабораторій, обладнання, скорочення чисельності наукових відряджень. Навіть довелося припинити розробку дисертаційних досліджень (у 1946 р. у стадії розробки було 11 докторських та 18 кандидатських дисертацій). Отже, перші повоєнні роки в історії Харківського інституту інженерів залізничного транспорту

характеризувалися налагодженням навчального й наукового процесів у складних умовах відбудови²³⁹.

Після визволення Дніпропетровська 25 жовтня 1943 р. співробітники Дніпропетровського металургійного інституту (ДметІ), які перебували в Магнітогорську й Сталінську, почали з власної ініціативи вживати заходів щодо відновлення ДМетІ. Були направлені спеціальні записки з пропозиціями завчасно розпочати збір в одному місці розпорошених на Сході співробітників і студентів вишу, розробити план реєвакуації людей та устаткування. Від початку листопада 1943 р. розпочалося відновлення інституту, комплектування кафедр співробітниками й устаткуванням. Одночасно проводився набір студентів, визначалася їхня академічна заборгованість та організувалася її ліквідація, викладачі проводили консультації й готувалися до початку занять, призначених на 22 листопада. Здійснювалася інвентаризація майна, облік та відновлення устаткування, придбання й оснащення житлових приміщень для студентів замість згорілого гуртожитку тощо. Існували проблеми з приміщеннями інституту. Вцілілі обидва навчальні корпуси були закриті до їхньої ретельної перевірки саперами. Тому була надана вказівка зайняти декілька невеликих будинків поблизу інституту. Важливим було відновлення діяльності ливарно-механічних майстерень інституту, які частково були розграбовані, для задоволення потреб інституту й надання допомоги фронту. Хіміки вишу створили установку для очищення кислоти, і незабаром цей реактив відправляли на фронт. Після декількох повторних оглядів навчальних корпусів вийшов дозвіл щодо їх експлуатації. Однак у той час до Дніпропетровська, що став уже тиловим містом, прибували військові шпиталі, і в приміщеннях інституту розмістили один з них. Заняття студентів вимушено перенесли на пізніший термін. У перших числах грудня з евакуації прибула дирекція інституту й деякі викладачі. Останніх було недостатньо, тому заняття проводили тільки зі студентами I і II курсів та на підготовчому відділенні. Для старшокурсників організували консультації. Узимку співробітники займалися відновленням уцілілих навчальних корпусів, лабораторій, житлових будинків, комплектуванням бібліотеки, розробкою навчальної документації й навчанням студентів, контингент яких безупинно поповнювався. Поступово в інституті налагоджували дослідну роботу. У березні 1944 р. адміністрація вишу розіслала директорам відновлених металургійних заводів лист з пропозиціями надати посильну допомогу й максимально використовувати кваліфіковані кадри науковців. На цей лист відреагувало багато заводів і доручили науковцям ДметІ проводити механічні випробування, хімічні аналізи й металографічні дослідження. У березні 1944 р. в інституті відкрилися три нові

²³⁹ Український державний університет залізничного транспорту... С. 20–23.

факультети: гірничорудний²⁴⁰, хіміко-технологічний і промислового транспорту. На початок 1944/45 н.р. викладацький колектив поповнився новими кваліфікованими педагогами. Упродовж 1944–1945 рр. були відновлені навчальні корпуси, житлові будинки, майже всі лабораторії й створені деякі нові; частково відновлено книжковий фонд бібліотеки. Серед студентів набору перших післявоєнних років багато було учасників бойових дій. У післявоєнні роки перед вищою школою постало важливе завдання — поповнення інженерного корпусу країни, і металургійний інститут, як і сотні інших вишів, успішно вирішував його. Уже в 1944/45 н.р. інститут закінчили 14 осіб, в 1946/47 — 135, в ювілейному для закладу 1949 р. дипломи інженерів одержали 240 молодих фахівців. Значне збільшення контингенту студентів вимагало створення належної навчально-лабораторної бази. Тому в інституті всі зусилля спрямували на відновлення існуючих до війни лабораторій і кабінетів, створення нових та оснащення їх устаткуванням. Для лабораторій з Магнітогорська привезли 9 вагонів устаткування, переважно електротехнічного й прокатного. Закуповували нове за нарядами Міністерств чорної металургії й вищої освіти (у відання останнього інститут перейшов у 1946 р.). Частина необхідних установок виготовляли в майстернях вишу або безпосередньо на кафедрах. Нагальною потребою перших років повоєнного відновлення була комплектація бібліотеки навчальною й науковою літературою. Щорічні надходження складали сотні томів, але підручників з політекономії, промислових залізниць, металургійних печей, організації виробництва й багатьох інших дисциплін не вистачало. Зростання контингенту студентів вимагало відповідного збільшення викладацького корпусу інституту. І якщо у перші повоєнні роки кафедри були майже повністю укомплектовані відповідно до штатного розкладу, то згодом постала потреба у викладачах на кафедрі фізики, політекономії, теоретичної механіки, будівельної механіки, металургії сталі, економіки промисловості, графіки, аналітичної хімії та ін. Було налагоджено регулярну роботу наукових семінарів металознавців і термістів, металургів, прокатників, механіків, хіміків. Проводилися загальноінститутські наукові сесії. Пильна увага до рівня кваліфікації співробітників давала свої результати. Так, у 1947 р. серед 197 викладачів інституту було 16 професорів, з них 12 докторів наук; 74 доценти, з яких 71 кандидат наук. Посилення інтелектуального потенціалу викладацького складу тривало й у наступні роки. Відновлення зруйнованих війною підприємств, їх реконструкція, створення нових, оснащених сучасною технікою, металургійних заводів і цехів, будівництво гірничо-збагачувальних комбінатів, розширення мережі проектно-конструкторських і

²⁴⁰ Гірничорудний факультет проіснував у ДМетІ недовго, у березні 1947 р. його передали гірничому інституту.

дослідницьких організацій металургійного профілю істотно збільшували потребу в інженерних кадрах, що сприяло невпинному розвитку металургійної освіти. У повоєнні роки Дніпропетровськ став організаційним, інженерним і науковим центром металургії України. Прискорений розвиток металургії та машинобудування у Придніпров'ї поставили перед ДМетІ нові завдання, пов'язані з розширенням переліку інженерних спеціальностей, підвищенням якості підготовки фахівців, науковим забезпеченням промислового виробництва²⁴¹.

Після вигнання окупантів з Дніпропетровська розпочалися відновлювальні роботи і в Дніпропетровському інституті інженерів залізничного транспорту (ДІІТ). На початку листопада 1943 р. у місто прибули начальник інституту В. Лазарян і декілька співробітників. Руйнування, заподіяні приміщенням і спорудам містечка, були величезними. Більша частина навчального корпусу, триповерховий будинок бібліотеки були повністю зруйновані, гуртожитки пошкоджені. Перший поверх гуртожитку № 1 використовувався окупантами як гараж, а в аудиторіях першого поверху навчального корпусу розміщувалися стайні. При відході з міста, німці знищували вцілілі будівлі та комунікації. До кінця листопада 1943 р., у Дніпропетровську організували відділення інституту, яке займалося відновленням роботи вишу. До інституту поверталися викладачі та співробітники, які не змогли виїхати в евакуацію та пережили нацистську окупацію. Був організований набір студентів на всі курси й підготовче відділення. Перші студенти були зараховані 21 листопада 1943 р. Власне працівники та студенти навчального закладу займалися відбудовним роботами: розбирали завали, прибирали на вцілілих майданчиках та у приміщеннях, розчищали дороги, ремонтували комунікації тощо. Від початку грудня розпочалися навчальні заняття — спочатку студентів молодших курсів без поділу на факультети. Надалі, зі збільшенням контингенту студентів, сформувалися групи та курси відповідних факультетів. Тим часом у Новосибірську готувалися до реєвакуації, одночасно дбаючи про матеріальну складову відновлення рідного вишу. Викладачі та студенти виготовили заготовки до 1100 парт, сотень стільців і столів²⁴². Передбачалося повернення 1 500 студентів, 95 викладачів, 30 робітників і службовців із їхніми родинами, а також майна вишу. Реєвакуацію здійснювали у два етапи: перший — у липні–серпні, другий — у вересні–жовтні 1944 р. Тривав набір абітурієнтів, як у Новосибірську, так і в Дніпропетровську, за результатами якого на I курс було зараховано 350 студентів. Крім того, активно йшло відновлення студентів на старші курси.

²⁴¹ Національна металургійна академія України... С. 36–39.

²⁴² *Круглянский М. Р.* Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны... С. 117.

Реевакуація інституту завершилася на початку жовтня 1944 р. Новий навчальний рік (1944/45) розпочався вже у Дніпропетровську й до того часу студентський контингент зріс до 1300 осіб. Труднощі воєнного часу позначилися на навчанні. Насамперед вирішувалася проблема з продуктами харчування, які до грудня 1947 р. видавалися за картками. Норми на одну людину були наступними: 500 г, а пізніше 600 г хліба щодня, а також по 300 г цукру і масла, по 500 г м'яса і крупи або макаронних виробів щомісяця. У їдальні інституту для студентів було організовано «гаряче харчування», де можна було отримати готові страви, але на основі карткових норм кожного. Діітівці наполегливо працювали на будівельних майданчиках, у навчальних аудиторіях, у підсобному господарстві. Працівники вишу вирощували овочі на городах поруч із будинками та гуртожитками, незабаром були розорані всі вільні від дерев ділянки території містечка. У с. Курилівка Петриківського району ДПТ організував підсобне господарство. На території інституту діітівці спорудили невеликий млин, олійню, овочесховище. Попри тяжкі умови, темпи робіт на будівельних майданчиках інституту не зменшувалися. У 1945/46 н.р., навіть попри збільшення контингенту студентів, ситуація з навчальними приміщеннями значно покращилася, оскільки вдалося частково ввести в експлуатацію гуртожиток. В інститутському містечку вже працювали їдальня, навчально-виробничі майстерні, насосна, котельня, лазнево-пральний комбінат, згодом — поліклініка та санаторій для хворих студентів. У 1946 р. на шести факультетах (будівельному, мостів і тунелів, енергетичному, механічному, руху й вантажної роботи, інженерному) навчалось 1822 студенти. Діітівський колектив зростає, лави викладачів поповнювалися. На початку 1944/45 н.р. в інституті працювало 130 викладачів, більшість із них — збережений із довоєнного часу кадровий склад. До початку наступного навчального року чисельність викладачів збільшилася до 159 осіб, однак тільки 32,1% з них мали вчені ступені. У штаті інституту було лише шестеро професорів, ще троє працювали за сумісництвом. У 1946/47 н.р. професорсько-викладацький склад нараховував уже 162 особи, зокрема 10 професорів і 64 доцента. Виш зміцнив зв'язки з виробництвом як полігон для відпрацювання технічних нововведень, важливих для залізничної галузі, що вимагало потужної навчально-лабораторної бази. На початок 1945 р. в інституті функціонувало 12 лабораторій, 27 кабінетів, оснащених устаткуванням, більшість якого вдалося зберегти в евакуації й повернути до вишу завдяки колективу діітівців²⁴³.

²⁴³ Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту... С. 25–27, 29.

Відновлювали роботу вищі навчальні заклади, які не були евакуйовані з початком німецько-радянської війни, серед них — і Чернігівський учительський інститут. Після визволення Чернігова, 21 вересня 1943 р. розпочалися відбудовчі роботи. 15 жовтня 1943 р. наркомат освіти УРСР видав розпорядження Чернігівському обласному відділу народної освіти провести організаційну роботу з відновлення діяльності інституту. Виш розмістили в маленькому будиночку колишнього складського інститутського приміщення, що зберігся серед руїн. Співробітники власними силами реставрували столи, парти, вставляли вікна й двері, ремонтували приміщення колишнього інституту. Було проведено перереєстрацію студентів інституту, які навчались у довоєнний час. 77 осіб записалися на продовження навчання. У кінці листопада 1943 р. оголошено прийом студентів на I курс історичного, мовно-літературного та математичного факультетів — надійшло 285 заяв. Було взято на облік викладачів та співробітників інституту. Зареєстровано 18 викладачів, двох лаборантів, бібліотекаря й лікаря. Переважна більшість викладачів могли забезпечувати навчальний процес на мовно-літературному факультеті. Діяльність інституту як навчального закладу було поновлено 23 квітня 1944 р. Виш функціонував як дворічний учительський інститут у складі історичного й мовно-літературного факультетів із стаціонарним та заочним відділеннями. Уже першого року роботи інституту на обох факультетах навчалось 435 студентів. Після закінчення війни ситуація в інституті залишалася складною. Не вистачало кваліфікованих кадрів, підручників, навчального обладнання, приміщення для навчання (тільки у листопаді 1944 р. інститут отримав будівлю колишньої школи глухонімих), помешкання для викладачів і студентів. Бракувало навчальної літератури, наочних приладів, унаслідок чого майже єдиним джерелом знань залишалися викладацькі лекції та консультації. Дефіцитними були зошити, чорнило, не було електроосвітлення в аудиторіях, і вони майже не опалювалися. Студентам часто доводилося залишати навчання й виїжджати на заготівлю дров і торфу. Тим часом з фронтних частин, партизанських загонів та евакуації почали повертатися колишні викладачі, співробітники й студенти. В умовах війни 1944/45 н.р. було прийнято на навчання 240 осіб, з них 77 осіб — на підготовче відділення. Випуск інституту 1945 р. становив 107 осіб. На грудень 1945 р. на стаціонарі навчалось 467 студентів, з них 404 (87%) отримували стипендію. Через відсутність гуртожитку в навчальному корпусі було виділено дві класні кімнати, де проживали 40 найбільш матеріально незабезпечених та демобілізованих з лав армії студентів. До грудня 1946 р. у цих кімнатах ліжок не було, і студенти спали на саморобних тапчанах. У грудні одержали ліжка на кожного студента, матраци та по два простирадла. Але не було подушок, не вистачало меблів

(тумбочок, шаф, стільців, етажерок для книжок). У навчальному корпусі було також розміщено вісім квартир викладачів. На квартирах мешкало 347 (74%) студентів. На заочне відділення восени 1944 р. зараховано 107 осіб, випуску влітку 1945 р. не було. Навчання цього контингенту студентів забезпечували 23 викладачі при затверджених Наркомосом 27 штатних ставках. Навчання в інституті, як і в інших вищих навчальних закладів було платним. Відповідно до постанови Раднаркому СРСР від 2 жовтня 1944 р. від студентів інституту було розпочато прийом платні за навчання. Її розмір становив 300 крб на рік. Утім, від оплати за навчання звільнялися певні категорій студентів: 1) утриманці рядового та молодшого керівного складу, призваних до лав армії та флоту, які одержували допомогу згідно з Указом Президії ВР СРСР від 26.06.1941 р.; 2) інваліди-пенсіонери та їхні діти в тому випадку, якщо пенсія була джерелом існування, а також інваліди-студенти (сліпі й інші інваліди, які не отримували пенсії, але направлені на навчання органами соціального забезпечення); 3) особи, які повернулися з лав армії після поранення, контузії, каліцтва або через хворобу; 4) вихованці дитячих будинків; 5) стипендіати з числа матеріально незабезпечених. На той час поряд з оплатою за навчання студентам надавалася стипендія. На 1 січня 1948 р. з 307 студентів 268 отримували стипендію. Щорічно два найкращі студенти були Сталінськими стипендіатами і отримували 700 крб на місяць. У той же час заробітна плата бібліотекаря інституту становила 425 крб, секретаря — 410, інститутського слюсаря — 420 крб. Декан факультету отримував 750 крб, старший лаборант кафедри зі стажем — 600 крб, старший викладач без наукового ступеня зі стажем до 5 років — 1200 крб, а зі стажем від 5 до 10 років — 1500 крб на місяць. За штатним розписом 1948/49 н.р. в інституті працювали 27 штатних викладачів: три доценти, кандидати наук; один доцент, не кандидат наук; 12 старших викладачів, інші — асистенти. Значну частину викладачів становили досвідчені учителі, 10 з них мали педагогічний стаж до 10 років, а 9 — понад 10 років. Контингент студентів на 1 вересня 1948 р. становив 312 осіб, з них 81 навчалася на історичному факультеті, 98 — на фізико-математичному факультеті, на українському відділенні філологічного факультету — 50, та на російському відділенні — 83²⁴⁴. Суттєво покращилася матеріально-технічна база вишу, якісний склад викладачів, зріс контингент студентів тільки у 1950-х роках, що дозволило змінити статус навчального закладу.

²⁴⁴ Боровик А. М., Боровик М. А. Історія Чернігівського національного педагогічного університету в біографіях його керівників. Київ : СПД Чалчинська Н. В., 2016. С. 155–156, 163, 176–178.

Від 1954 р. він став педагогічним інститутом, що вплинуло як на структуру вишу, так і на зміст навчання.

Таким чином, у роки Другої світової війни була проведена величезна робота з евакуації та реєвакуації навчальних закладів вищої школи. Такі заходи визначалися урядовими рішеннями, однак ситуація на місцях складалася по-різному. Не всі викладачі та студенти конче прагнули виїхати зі своїх домівок у невідоме, так само не всі, хто підпадав під мобілізацію, поспішав поповнити лави Червоної армії. На просторах СРСР легко було «загубитися», особливо в той час, коли тривала війна. Однак, ті, що залишилися на території, яку згодом окупували німці, доволі рідко могли вдало влаштувати своє життя (у тому числі працювати чи навчатися у виші). Проте навіть ті колективи вищих навчальних закладів, які вдалося більш менш організовано вивезти разом з основним цінним майном, не завжди одразу змогли налагодити навчальний процес за новим місцем розташування. Як довів аналіз евакуації вишів, нерідко їм доводилося кілька разів переїжджати, при цьому не всі витримували тяготи таких поневірянь і добиралися до кінцевого пункту призначення. Відновлення роботи освітніх установ вимагало величезних зусиль як від прибулих, так і від місцевої влади, яка мала сприяти українським вишам. Однак з часом виші налагодили не лише навчання, а й розпочали наукову діяльність, спрямовану на допомогу фронту, економіці й сільському господарству. Викладачі та студенти українських закладів вищої освіти долучалися до громадських ініціатив з допомоги фронту (збір коштів на будівництво військової техніки), допомоги зі збирання сільськогосподарського врожаю, праці на підприємствах оборонної промисловості, чергувань у шпиталях тощо. Як тільки почалося визволення території України, ухвалювалися урядові рішення про повернення вишів на місця. Відновлення промислового комплексу та сільського господарства потребувало кваліфікованих фахівців, тому радянський уряд вимагав термінового налагодження роботи освітніх установ. Однак матеріально-технічна та навчально-методична база вищих навчальних закладів потребувала значних фінансових вливань, будівельних та ремонтних робіт. Поширеною практикою відбудови стало проведення її із залученням викладачів та студентів, які поєднували роботу й навчання з відновленням інститутських приміщень. Навчальний процес розпочинали, не чекаючи на повну відбудову матеріально-технічної бази. Брак навчальних будівель супроводжувався відсутністю необхідних меблів, опалення в зимовий період, освітлення, гострим дефіцитом обладнання й устаткування, підручників і посібників. Існували проблеми з контингентом студентів та з професорсько-викладацьким штатом. Матеріально-побутове становище викладачів та студентів було складним, особливо це стосувалося продовольчого та житлового

питання. Вказані проблеми залишалися актуальними упродовж всього повоєнного десятиліття. Радянський уряд, як завжди, важливу роль приділяв політико-ідеологічному впливу на формування свідомості вишівської молоді та викладацьких кадрів, залучаючи їх до громадського життя держави, у тому числі використовуючи їх самовідданість і самопожертву з корисливими цілями.

REFERENCES

- Abakumov, A. A. (1974). *Narodnoe obrazovanie v SSSR. 1917–1973*. Moskva: Pedahohyka. [in Russian].
- Ahafonova, N. V., & Lun'ova, O. K. (2016). Vnesok H. I. Slavova v stanovlennia ekonomichnoi osvity na Pivdni Ukrainy. *Naukovyj visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Istorii. Filosofii. Politolohii*, 12, 4–7. [in Ukrainian].
- Andruschenko, V. P., & Drobot, I. I. (2015). *Instytut filosof's'koi osvity i nauky: istoriia, s'ohodennia, perspektyvy*. Vinnytsia: TOV Nilan-LTD. [in Ukrainian].
- Bielikov, S. B. (Ed.). (2021). *Natsional'nyj universytet «Zaporiz'ka politekhnika» — 120: Istorychno-prezentatsijne vydannia*. Kyiv: TOV «Lohos Kyiv». [in Ukrainian].
- Bondar, V. I., Obors'kyj, H. O., & Sholda, O. B. (2011). Dyrektory Odes'koho industrial'noho (politekhnichnoho) instytutu 1943–1945 rr. *Intelihentsiia i vlada*, 23, 57–64. [in Ukrainian].
- Borovyk, A. (2015). Chernihivs'kyj uchytel's'kyj instytut naperedodni vijny za kerivnytstva H. I. Noska. *Siverians'kyj litopys*. 5, 108–115. [in Ukrainian].
- Borovyk, A. M., & Borovyk, M. A. (2016). Istorii Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu v biohrafiiakh joho kerivnykiv. Kyiv: SPD Chalchyns'ka N. V. [in Ukrainian].
- Buhrij, V. (2019). Orhanizatsijni zasady istorychnoi osvity v Sums'komu pedahohichnomu instytuti (1933–1943). *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsijni tekhnologii*, 6(90), 207–208. [in Ukrainian].
- Diedkov, M. V. (2013). Evakuatsiia Zaporiz'koho mashynobudivnoho instytutu do Barnaulu: zapochatkuvannia vyschoi tekhnichnoi osvity v Altajs'komu krai. *Muzejnyj visnyk: naukovo-teoretychnyj schorichnyk*, 13/2, 107–116. [in Ukrainian].
- Dzhahunova, O. I. (2016). Druha svitova vijna v dzerkali spohadiv spivrobotnykiv Umans'koho uchytel's'koho instytutu. *Hileia: zbirnyk nauk.pr.* 104 (1), 48–50. [in Ukrainian].
- Dziuba, O., & Shandra, V. (2003). Vyscha osvita v Ukraini. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved July 22, 2022, from: http://www.history.org.ua/?termin=Vyscha_osvita. [in Ukrainian].
- E'rkaev, S. A. (2020). Vklad kollektiva LGPI im. S. M. Kirova v pobedu nad fashistskoj Germaniej. *Muarrix (Istoriik)*, 3(23), 131–140. [in Russian].
- Elyutina, V. P. (Ed.). (1967). *Vysshaya shkola SSSR za 50 let (1917–1967)*. Moskva: Vysshaya shkola. [in Russian].
- Fedchyniak, A. (2020). Orhanizatsiia vyschoi istorychnoi pedahohichnoi shkoly Ukrainy v roky Druhoi svitovoi vijny. *Naukovi zapysky Berdians'koho derzhavnoho*

pedahohichnoho universytetu. Seriiia : Pedahohichni nauky, 1, 104–110. [in Ukrainian].

Frolov, M. (Ed.). (2017). *Litopys Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. Kyiv: Lohos Kyiv. [in Ukrainian].

Havryliuk, A. & V'iala, A. (Eds.). (2017). *Natsional'nyj tekhnichnyj universytet «Kharkivs'kyj politekhnichnyj instytut» National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»*. Kyiv: Lohos Kyiv. [in Ukrainian].

Hlobenko, M. (1955). Vysoki shkoly. In Kubiiiovych, V. (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna* (EU-II, vol. 1, p. 235). Paryzh–Niu-York: Molode zhittya. [in Ukrainian].

Holikova, O. M. (2020). Kharkivs'kyj natsional'nyj ahrarnyj universytet im. V. V. Dokuchaieva v roky natsysts'koi okupatsii (1941–1943 rr.). In O. I. Zazdravnova (Ed.), *Ahrarna osvita i nauka: sotsial'no-filosofs'ke osmyslennia*. [in Ukrainian].

Hrab, M. L. (2011). Diial'nist' Kyivs'koho universytetu v roky Druhoi svitovoi vijny. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Matematyka. Mekhanika*, 25, 56–58. [in Ukrainian].

Hryn'ova, M. V. (2019). *Pryrodnychyj fakul'tet Poltavs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni V. H. Korolenka : 100 rokiv istorii ta zdobutkiv: litopys*. Poltava: Astraia. [in Ukrainian].

Huberskyi, L. V., & Patryliak, I. K. (Eds.). (2019). *Istoriia Kyivskoho universytetu : monohrafiia*. (Vol. 2). Kyiv: VPTs «Kyivskyi universytet». [in Ukrainian].

Il'in, F. I. (Comp.). (1963). *Kievshhina v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1945 gg.)*. Sbornik dokumentiv. Kiev: Kiev. obl. kn.-gaz. izd-vo, 1963. [in Russian].

Ivanenko, V. V., Popova, I. S., & Marfobudinova, M. M. (2017). *My pam'iataiemo! Universytet zvytiazhnyj: [statti ta narysy]*. Dnipropetrovsk: LIRA. [in Ukrainian].

Kaplun, V. V. (2015). 85 rokiv Kyivs'komu natsional'nomu universytetu tekhnolohij ta dyzajnu. Naukovo-innovatsijna diial'nist' universytetu v umovakh transformatsii osvitn'oho protsesu. *Lehka promyslovist'*, 3. [in Ukrainian].

Kiurchev, V. M., Skliar, O. H., & Hrytsaienko, I. M. (2017). *Ahrotekhnichna osvita Tavrii: vid real'noho uchylscha do ievropejs'koho universytetu — TDATU*. Kharkiv: KhDUKhT. [in Ukrainian].

Komal, F. B. (1980). *Sovetskaya vysshaya shkola v gody Velikoj Otechestvennoj vojny*. Moskva: Vysshaya shkola. [in Russian].

Kondufor, Yu. Yu. (1989). *Kul'turne budivnytstvo v Ukrains'kij RSR (cherven' 1941–1950): Zb. dokumentiv i materialiv*. Kiyv: Nauk.dumka. [in Ukrainian].

Kondufor, Yu., & Klovov, V. (Eds.). (1984). *Istoriya Ukrainskoj SSR*. (Vol. 8: Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Soyuza (1941–1945)). Kiev: Nauk. dumka. [in Russian].

Koval', M. V. (2002). Polityka proty istorii : ukrains'ka istorychna nauka v Druhij svitovij vijni j pershi pivoienni roky. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1. S. 3–26. [in Ukrainian].

Kravchuk, I. M. (2006). Vyscha osvita Donbasu v roky vijny (1941–1945). Retrieved August 20, 2022, from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/21739/29%20-%20Kravchuk.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].

Kruglyanskij, M. R. (1976). *Vysshaya shkola SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny*. Moskva: Vysshaya shkola. [in Russian].

Kryvolapov, M. S. (2006). *Pro mystetstvo ta khudozhniu krytyku Ukrainy XX stolittia: Vybrani statti riznykh rokiv*. Kyiv: Vydav. dim A+S. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. (Ed.). (1980). *Entsyklopediia ukrainoznavstva*. Slovykova chastyna (EU-II). (Vol. 9). Paryzh–Niu-York: Molode zhyttia. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V., & Kuzelia, Z. (Eds.). (1949). *Entsyklopediia ukrainoznavstva*. Zahalna chastyna (EU-I). (Vol. 3). Miunkhen, Niu-York: Molode zhittya. [in Ukrainian].

Lanoviuk, L. (2015). Istoriiia universytetu cherez pryzmu spohadiv. Retrieved July 20, 2022, from <https://nubip.edu.ua/node/18762> [in Ukrainian].

Lanoviuk, L. (2015). Universytet pid chas evakuatsii periodu Druhoi svitovoi vijny 1941–1945 rr. Retrieved July 27, 2022, from <https://nubip.edu.ua/node/14573> [in Ukrainian].

Lyman, Igor, & Konstantinova, Victoria. (Comps.). (2015). *History of Berdyansk State Pedagogical University*. Textbook. Berdyansk: BSPU. [in Ukrainian].

Masnenko, V. V. (Ed.). (2021). *Cherkas'kyj natsional'nyj universytet imeni Bohdana Khmel'nyts'koho: stolitnia istoriia*. Cherkasy: Vyd. Yu. Chabanenko. [in Ukrainian].

Matskevych, V. V. (Ed.). (2011). *Imeni admiral: universitet, muzej, fond cennoj knigi*. Nikolaev: FOP Torbuara E. S. [in Russian].

Mel'nyk, V., & Shyrobokov, V. (2012). Kafedra mikrobiolohii Kyivs'koho medychnoho instytutu v roky Velykoi Vitchyznianoj vijny ta pershi pisliavoieni roky (1941–1950 rr.). *Naukovyj visnyk natsional'noho medychnoho universytetu im. O. O. Bohomol'tsia*, (2), 96–103. [in Ukrainian].

Misechko, O. Ye. (2011). Formuvannia systemy profesijnoi pidhotovky vchytelia inozemnoi movy u pedahohichnykh navchal'nykh zakladakh Ukrainy (1900–1964 rr.) (*Doctor's thesis*). Zhytomyr. [in Ukrainian].

Morozova, I. V. (Ed.). (2012). *Odes'kyj natsional'nyj mors'kyj universytet*. Istorychne vyd. Vol. 2. Kyiv: TOV «Lohos-Ukraina». [in Ukrainian].

Moskal'ova, N. P. (2012). Vidbudova narodnoho gospodarstva i rozvytok KhIMESH (1944–1950 rr.). *Prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni im. H. S. Skovorody: Seriia «Istoriiia ta heohrafiia»*, (47), 163–169. [in Ukrainian].

Moskalenko, V. F., & Hruzieva, V. F. (2006). Natsional'nyj medychnyj universytet imeni O. O. Bohomol'tsia: mynule, s'ohodennia, majbutnie. *Okhorona zdorov'ia Ukrainy*, (1/2), 84–87. [in Ukrainian].

Nepomnyashhij, A. A., & Kravchuk, A. S. (Comps.). (2018). *Istoriya Krymskogo federal'nogo universiteta imeni V. I. Vernadskogo v dokumentax i fotografiyax*. Belgorod: Konstanta, 2018. [in Russian].

Nikolaievs'ka, Yu. (Ed.). (2017). KhNUM imeni I.P. Kotliarevs'koho — 100 rokiv. *Dominanta*. 1(35–36). Retrieved July 27, 2022, from <http://num.kharkiv.ua/share/pdf/gazeta35.pdf> [in Ukrainian].

Os'machko, S., & Hontarenko, I. (2019). Pedahohichna osvita ta pidhotovka filolohiv na Ukraini. Retrieved July 20, 2022, from <http://repository.hneu.edu.ua/>

bitstream/123456789/22026/1/S.A.%20Os'machko1%2C%20I.S.Hontarenko%20PED AHOHICHNA%20OSVITA%20TA%20PIDHOTOVKA%20FILOLOHIV%20NA%20UKRAYNI.pdf [in Ukrainian].

Panchenko, S. V. (Ed.). (2016). *Ukrains'kyj derzhavnyj universytet zaliznychnoho transportu. Imena slavnykh suchasnykiv*. Kyiv: «Lohos Kyiv». [in Ukrainian].

Paschenko, D. I. (2020). *Litopys istorychnykh, suspil'no-politychnykh, sotsial'no-ekonomichnykh ta kul'turno-osvitnykh podij, na grunti i tli iakykh vidbuvalosia vynyknennia ta stanovlennia Umans'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny*. Uman': Vydavets' «Sochins'kyj M. M.». [in Ukrainian].

Pastushenko, T. (2011). Doroga na Shid: evakuatsijna epopeia. In Smolii V. A. (Ed.), *Ukraina v Druhij svitovij vijni: pohliad z XXI st. Istorychnyj narys*. (Vol. 2, pp. 495–515). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Pitov, V. I. (Ed.). (1967). *Vyscha shkola Ukrains'koi RSR za 50 rokiv. Chastyna persha (1917–1945)*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivs'koho universytetu. [in Ukrainian].

Poliakov, M. V. (2008). *Istoriia Dnipropetrovs'koho natsional'noho universytetu*. Dnipropetrovs'k: Vyd-vo DNU. [in Ukrainian].

Pshin'ko, O. M. (Ed.). (2015). *Dnipropetrovs'kyj natsional'nyj universytet zaliznychnoho transportu imeni akademika V. Lazariana*. Kyiv: TOV «Lohos Kyiv». [in Ukrainian].

Rozhniatovska, O. (2013). Akademiia muzychnoi elity. Do 100-richchia z chasu vidkryttia Natsional'noi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P. I. Chajkovs'koho (1913). *Daty i podii, 2013, druhe pivrichchia : kalendar znamen. dat*, 1(2), 108–112. [in Ukrainian].

Ryzhkov, S. S. (2015). *Nacional'nyj universitet korablestroeniya imeni admirala Makarova*. Kiev: Logos Ukraina. [in Russian].

Samojlov, O. (2004). Odes'kyj universytet v 1941–1945 rr. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, (26), 315–317. [in Ukrainian].

Shapoval, L. (2018). *Istorychnyj fakul'tet Poltavs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni V. H. Korolenka : zbirnyk materialiv i biobibliohrafichni pokazhchyky*. Poltava : PNPU imeni V. H. Korolenka. [in Ukrainian].

Slipchuk, V. (2018). *Tendentsii profesijnoi pidhotovky fakhivtsiv farmatsevtichnoi haluzi v Ukraini (XX — pochatok XXI stolittia) (Doctor's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.). (2020–2021). *Ukraina v Druhij svitovij vijni: Pohliad z XXI st. Dokumenty i materialy*. (2 vols.). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Sotnyk, A. (2021). Bil'she 100 rokiv: iak utvorylysia najstarishi vyshi Poltavshyny. Retrieved July 27, 2022, from <https://suspilne.media/104636-bilse-100-rokiv-ak-utvorilisa-najstarisi-visi-poltavsini/> [in Ukrainian].

Speranskij, A. V. (2015). Vysshaya shkola SSSR v 1941–1945 gg.: e'kzamen vojny. *Vestnik YuUrGU*, 15 (3), Social'no-gumanitarnye nauki, 33–38. [in Russian].

Tkachenko, V. H. (Ed.). (2012). *Luhans'kyj natsional'nyj ahrarnyj universytet: istorychne vydannya*. Kyiv: Lohos Ukraina. [in Ukrainian].

Tsybul's'kyj, V. (2021). Kyivs'kyj hidromelioratyvnyj instytut na pochatku nimets'ko-radians'koi vijny. *Istoriia nauky i biohrafistyka* (1). Retrieved July 21, 2022, from <http://inb.dnsgb.com.ua/2021-1/06.pdf> [in Ukrainian].

Tsymbal, L. M. (2004). *Vyscha shkola Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoï vijny: 1943–1945 rr.* (Do 60-richchia vyzvolennia Ukrainy vid nimets'kykh okupantiv). Mykolaiv: MDU im. V.O. Sukhomlyns'koho. [in Ukrainian].

Turchenko, F. H. (Ed.). (2013). *Zaporiz'kyj rakhunok Velykij vijni. 1939–1945.* Zaporizhzhia: Prosvita. [in Ukrainian].

Velychko, O. H. (2015). *Natsional'na metalurhijna akademiia Ukrainy: prezentatsijne vydannia.* Kyiv: Lohos Ukraina, 2015. [in Ukrainian].

Verbovyj, M. (2019). Vidbudova Kyivs'koho derzhavnoho universytetu im. T. H. Shevchenka u poviennyj period (1943–1952 rr.). *Hileia: zbirnyk nauk.pr.* 145, 25–29. [in Ukrainian].

Vlasenko, V. M. (Ed.). (2011). *Bilotserkivs'kyj natsional'nyj ahrarnyj universytet — vid vytokiv do s'ohodennia* (pp. 24–30). Bila Tserkva: BNAU. [in Ukrainian].

Vrons'ka, T. V., Kentij, A. V., Kokin, S. A., Lysenko, O. Ye., & Smyrnov, H. V. (Comps.). (2003). *Kyiv u dni natsysts'koi navaly. Za dokumentamy radians'kykh spetssluzhb.* Kyiv; L'viv: Misioner. [in Ukrainian].

Yehorova, B. (Ed.). (2017). *Odes'ka natsional'na akademiia kharchovykh tekhnolohij.* Odesa: Chornomor'ia. [in Ukrainian].

Yerokhina, T. (n. d.). [Kharkivs'kyj] Universytet pid chas vijny. Retrieved July 20, 2022, from http://gazeta.univer.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2403&Itemid=2463 [in Ukrainian].

Yevtushenko, M. D. (Ed.). (2006). *Kharkivs'kyj natsional'nyj ahrarnyj universytet imeni V. V. Dokuchaieva. 1816–2006: Narys.* Kharkiv: KhNAU. [in Ukrainian].

Zerkalov, D. V. (2012). *NTUU «KPI». Mynule i s'ohodennia.* Kyiv: Osnova. [in Ukrainian].

Zhuravskij, Yu. I., Zajcev, B. P., & Migal', B. K. (1989). *Har'kovskij universitet v gody Velikoj Otechestvennoj vojny.* Har'kov: Vishha shk. Izd-vo pri HGU. [in Russian].

Tetiana Zabolotna,

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.),

Researcher at the Department of History

of Ukraine During World War II,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv),

Ukraine, zabten@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

THE SOVIET HIGHER EDUCATION SYSTEM DURING SECOND WORLD WAR: EVACUATION, RE-EVACUATION, RECONSTRUCTION

*The article covers the peculiarities of the functioning of higher education institutions during the Second World War. The relevance of this topic is given by the Russian-Ukrainian war of 2022, from which the social infrastructure of Ukraine, including the higher education system, suffered unique losses. **The purpose of the article** is to analyze the peculiarities of the evacuation and re-evacuation of Ukrainian*

higher education institutions and to find out the changes that affected the educational process in higher education in connection with the German-Soviet war. **The methodological basis** was the history of everyday life and anthropology, the tools of which allow us to reconstruct the ways of survival of pedagogical teams within their universities and in some cases outside them. The difficult conditions of the war caused a transformation not only of the structures of educational institutions but also of the educational process itself. **The scientific novelty.** The functioning of Ukrainian higher education institutions during the Second World War was comprehensively analyzed for the first time. The evacuation of educational institutions was considered superficially, since its characteristics did not fit into the acceptable Soviet heroic pages of the war, in general, it can be defined as a failure, and even criminal. The activity of higher education institutions during the years of Nazi occupation remained outside the scope of the article, as it involves the opening of the educational system in a different ideological field. Further academic research should be focused on a comprehensive analysis of the daily living conditions of pedagogical workers and students in evacuation, as it affected the educational process and scientific activity. **Conclusions.** During the Second World War, a huge work of evacuation and re-evacuation of higher education institutions was carried out. The establishment of the educational process at the places of the new base continued rather slowly due to problems of material nature (lack of proper premises, equipment, educational and scientific literature), as well as difficulties with the contingent of students and teachers. The practice of uniting universities of the same specialization has become widespread. Due to the dynamics of the front line, some universities were forced to change their place of residence several times, and while not all teachers and students could withstand the burden of such wanderings and reach their final destination, the material base of educational institutions suffered significant losses. However, over time, some universities evacuated from Ukraine established not only studies, but also started scientific activities aimed at helping the front, the economy, and agriculture. Teachers and students participated in public initiatives to help the front, harvesting agricultural crops, working at defence industry enterprises, working in hospitals, etc. As soon as the expulsion of the enemy from the territory of Ukraine began, the universities gradually returned from evacuation. The material and technical and educational and methodological base of higher educational institutions needed significant financial infusions, restoration and repair works. The material and household situation of teachers and students was difficult, especially regarding food and housing issues. The Soviet government attached an important role to the political and ideological influence on the formation of the consciousness of university youth and teaching staff.

Keywords: higher education, institute, university, evacuation, re-evacuation, reconstruction, World War II.